

VARIEDADE E DIVERSIDADE
DA LINGUA

ALGUNHAS REFLEXIÓNS SOBRE CAMBIO,
VARIACIÓN E GALEGO ESTÁNDAR

REAL ACADEMIA GALEGA

VARIEDADE E DIVERSIDADE
DA LINGUA

ALGUNHAS REFLEXIÓNS SOBRE CAMBIO,
VARIACIÓN E GALEGO ESTÁNDAR

DISCURSO LIDO
O DÍA 6 DE XUÑO DE 2003,
NO ACTO DA SÚA RECEPCIÓN,
POLA ILUSTRÍSIMA SEÑORA DONA

ROSARIO ÁLVAREZ BLANCO

E RESPSTA DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON

ANTÓN SANTAMARINA FERNÁNDEZ

I.S.B.N.: 84-87987-36-2

Depósito Legal: VG-598-2003

© REAL ACADEMIA GALEGA, 2003

Producción: Editorial Galaxia, S. A.

Impresión: Obradoiro Gráfico, S. L., Polígono Industrial do Rebullón, 52 D (Puxeiros) - MOS

A CORUÑA
2003

DISCURSO
DA ILUSTRÍSIMA SEÑORA DONA
ROSARIO ÁLVAREZ BLANCO

Excelentísimo señor Presidente,
Ilustrísimos señores académicos, miñas donas, meus señores:

As miñas primeiras palabras son de agradecemento. Ós señores académicos que un día me distinguiron propoñendo que entrase a formar parte desta corporación e ó plenario que fixo súa a proposta do nomeamento: non hai honra maior para un galego. Agradecemento tamén, desde o máis íntimo, a cantos me foron apuxando ata este acto: todos están aquí connosco, tamén os que non están fisicamente presentes.

O meu agradecemento á Real Academia Galega esténdese á súa dispoñibilidade para celebra-lo acto neste lugar simbólico para tódolos universitarios galegos, no corazón de Compostela, enmarcado pola outrora Facultade de Filosofía e Letras, onde me dirixín cara á Filoloxía Galega, a carón da vella Facultade de Filoloxía, onde iniciéi a miña carreira docente, e, sobre todo, do Instituto da Lingua Galega, que me encamiñou ata aquí. Vallan os nomes dos centros no canto de tantos e decisivos bos mestres, compañeiros e amigos: moitos deles acompañánnos hoxe e todos saben que pousan no meu corazón, e o moito que lles agradezo.

Sei canto debo a Compostela, á súa universidade, á cidade en que empatan tódolos camiños, ós amigos convertidos en irmáns..., pero non por iso esquezo que, no principio, estivo Pontevedra. Unha familia excepcional, os mellores e máis fieis amigos, os mellores e máis entregados mestres...: a profesora Berta, don Marcelino, don Xesús, María Victoria... E a vila, a Boa Vila. Penso en Pontevedra e agallopan ducias de paisaxes urbanas á cabeza: a Fonte dos Tornos, a praza do Pan e o club Lámbrica, a Gran Vía coa cruz ó fondo onde agardabamos polo solpor, a Ferrería coa miña escola sobre o Carabela, San Bartolomeu... Unha vila cun secular amor pola cultura, do que son testemuño o Museo, os seus Institutos e as Escolas Normais, a espléndida Biblioteca Pública, as súas galerías e salas de exposición, o Ateño, o Casino e o Mercantil, os teatros, o Conservatorio, o Cine-Club, as agrupacións musicais, as súas moitas festas tradicionais...

A vila viva na miña lembranza é tamén a vila que acolleu como fillo propio a don Antonio Iglesias Vilarelle. Señor Presidente, a fortuna quixo agasallarme unha vez máis, pois son chamada a esta institución para ocupa-la cadeira de don Antonio, persoeiro moi querido en Pontevedra e co que tódolos fillos da Boa Vila temos unha débeda permanente de gratitude: nacido santiagués o 17 de xaneiro 1891 —día de Santo Antón— finou en Pontevedra o 11 de maio de 1971, como pontevedrés, pois non só el se entregou á vila senón que ela o acolleu como un fillo predilecto. Chegou a ela moi novo e, aínda que máis tarde debeu abandonala para cursar Dereito en Compostela, volveu como funcionario da Delegación de Facenda, e quedou.

Os seus compañeiros de xeración gaban nel a capacidade para fundir unha fonda enxebreza cun espírito europeísta, universitario no sentido máis amplo do termo. As súas inxerencias intelectuais atinxían moi diversos campos: a historia da arte, as fontes e testemuños históricos, a liturxia e a haxiografía, a evolución das técnicas musicais, a renovación pedagóxica... Con todo, a súa actividade cultural máis continuada e relevante produciuse no campo da música, e foi a que lle valeu o seu ingreso nesta corporación, cun discurso titulado *Os músicos do Pórtico da Gloria*, onde repasa os instrumentos musicais esculpidos en pedra por Mateo e os seus discípulos. Como compositor deixou obra tanto de carácter culto coma de corte popular, con títulos que falan por si mesmos: “Chucurruchú”, “Cantiga en Sol Menor”, “Nosa Señora da Barca”, “Keltia”, “Os Anxeliños da Gloria”, “Pandeirada”, “Paraño”, “Abrente”...; entre elas, cómpre salientar que fixo as primeiras achegas ó canto litúrxico en lingua galega, como o “Miserere” e a misa “Deus Fratesque Gallaeciae”. Non menos importante foi a súa actividade en institucións que se encargan do ensino e promoción da actividade musical, entre as que salientan con luz propia a fundación e dirección da Sociedade Coral Polifónica e a dirección do Conservatorio de Música.

Non foi un persoeiro illado do mundo. Foi un home social, de grupo, de proxectos colectivos, que son os que realmente axudan a facer un país. Xa no Instituto entrou en relación con rapaces que habían ser personalidades relevantes na Galicia do século XX, como Sánchez Cantón, Octavio Pintos ou Blanco Porto... Firme partidario do asociacionismo desde novo, formou parte do Club “Karepas” que, en palabras de Filgueira, “antre troulas e bogadas, deixou un fondo rego cultural”. Andou na rolda dos galeguistas das “Irmandades” e cos “Ultreias”. Pola súa relación con Losada Diéguez, axudou a poñer-los alicerces do Seminario de Estudos Galegos e do Museo de Pontevedra; con Antonio Blanco Porto, e co apoio de Losada, Castelao, Sánchez Cantón e outros ilustres amigos, fundou a Sociedade Coral Polifó-

nica; da súa amizade con Filgueira había nace-la revista *Logos*, boletín católico mensual, da que foi director ata o ano 1936; formou parte da Comisión de Monumentos de Pontevedra; participou na iniciativa popular para a reapertura da Escola Municipal de Música, logo de novo Conservatorio Elemental, e recibiu o encargo de dirixila..., e así por diante.

Formaba parte dun proxecto colectivo para o país e el mesmo actuou como motor de distintos proxectos. A espléndida Coral Polifónica, que dirixiu durante vinte e catro anos tralo prematuro pasamento de Blanco Porto, foi durante décadas unha embaixadora de Galicia no mundo. Nela participaban persoas de moi diversa extracción social e no seu repertorio conxugábanse perfectamente a música popular galega coas obras dos grandes mestres da polifonía sacra e profana; conseguiuase dese xeito non só crear un ambiente cultivado para apreciar debidamente a calidade musical, senón que toda unha cidade sentise a Coral Polifónica como algo íntimo, nacido das súas entrañas. É indicativo deste amor pola música que fose a iniciativa popular a que impulsase ó Concello de Pontevedra a refundar, a mediados da década dos 50, o Conservatorio de Música que tanto creto alcanzara no século XIX —foi o primeiro de Galicia, fundado en 1863— e que esmorecera por falta de axudas públicas; tamén son froito da semente deitada por don Antonio as múltiples e apreciadas organizacións musicais que segue habendo na vila e contorna.

Cumpría transmitir coñecementos e entusiasmo, cumpría involucrar a outros na tarefa colectiva. Non por acaso, a súa irmá Xosefina, mestra en Mourente, é autora dun *Método de lectura* en galego, primeiro do seu xénero, publicado polo Seminario de Estudos Galegos en 1932; foi ademais membro asociado do SEG e formou parte da xunta directiva de Dereita Galeguista, en Pontevedra, e non fai falla insistir na rareza de atoparmos unha muller desempeñando estas tarefas públicas naquela altura. Sen pretender, obviamente, restarlle á autora ningún mérito na iniciativa da elaboración e publicación do método e no seu compromiso cívico, traémola aquí porque nos axuda a perfilar ata que punto o ideario de don Antonio era fondo e sincero: non predicaba no seu ámbito familiar nada distinto do que predicaba de portas para fóra e o ánimo de Xosefina viuse sen dúbida alentado e non pexado polo seu irmán maior. Nesta mesma liña de preocupación polo ensino, é preciso salientar que don Antonio está considerado o introductor da psicotecnia pedagóxica en Galicia, razón pola que formou parte da sección de pedagogía do Seminario de Estudos Galegos e dirixiu o Laboratorio de Psicotecnia do Instituto de Ensino Medio de Pontevedra.

A vila de Pontevedra rendeulle pública homenaxe facéndoo fillo adoptivo en xullo de 1960 e dedicando á súa memoria, en 1979, unha céntrica rúa

que corre parella do río dos Gafos, tamén chamado da Tablada, de Tomeza ou da Estación. É pouco espacio para resumir e facer xustiza a oitenta anos de entrega entusiasta á causa de Galicia. Vallan, alomenos, para tomar consciencia da inmensa honra e maior responsabilidade que asumo e para facer pública promesa de non decaer en entusiasmo e esforzo para estar á altura da confianza que esta corporación deposita en min.

* * *

O lingüista enfróntase a un obxecto de estudio que ten mil caras e que asemade muda continuamente, a un ritmo e cunha orientación imprevisibles. Ningún falante coñece toda a lingua, tódalas variantes de tódalas variedades da lingua, e o mesmo nos pasa ós lingüistas, porque ela nos ofrece a cada paso unha fasquía diferente e non permanece inerte mentres a examinamos. Dise con frecuencia que iso ocorre porque a lingua é coma un ser vivo, pero o símil non é moi axeitado: o botánico ou o zoólogo enfróntanse con seres vivos que non lles ofrecen continuamente facetas distintas, por veces mesmo contrapostas, e incluso irrepetibles; a maiores, nos seres vivos cúmprese un ciclo vital cun desenvolvemento interno que se reitera, só con variantes circunstanciais, duns a outros. A lingua non se comporta así, pois os procesos de cambio lingüístico non son cíclicos (xestación, nacemento, reprodución e morte), nin para cada cambio considerado illadamente nin para cada lingua en particular; e, sobre todo, porque non se debe comparala lingua cun individuo, senón coa especie toda, na que os cambios son máis imperceptibles e en certo modo azarosos.

As linguas levan cambiando desde as orixes, e ningunha lingua natural ten data de nacemento explícita. É un *continuum* cronolóxico, e só convencionalmente podemos xebrar unha parte dese *continuum* para dicir que acadado tal grao de evolución falamos galego (e non latín, por exemplo). A lingua dunha comunidade só morre ou porque a comunidade que a fala desaparece, ou porque se dilúe con maior ou menor grao de concentración na lingua doutra comunidade, ou porque evoluciona dando lugar a linguas distintas, a partir do mesmo momento ou en momentos históricos diferentes. Isto significa que o proceso de separación non ten por que supoñer de xeito obrigado a desaparición da lingua predecesora (como ocorreu co latín), senón simplemente a emancipación dunha lingua continuadora (como ocorreu co portugués); tamén é posible que a unha nova lingua se chegue por fusión de dúas ou máis linguas preexistentes que deixan ou non de existir como tales. Un e outro procesos son, en última instancia, dúas caras da

mesma moeda: por centrámonos na coñecida fragmentación do latín en linguas románicas, cabe preguntarse se estas naceron por simple e pura división do latín ou se o fixeron por fusión do latín coas linguas radicadas en determinados territorios. Poderíamos dicir que a lingua, coma a materia, non se crea nin se destrúe, senón que se transforma: mesmo a lingua que “morre” como lingua independente deixa pegadas noutros sistemas, naqueles con que estiveron en contacto os seus falantes con anterioridade ou, alomenos, na lingua que vén substituíla. En calquera caso, parece evidente que a tendencia espontánea non é cara a unha lingua universal, máis ben todo o contrario: o mito da torre de Babel ten base na realidade. O erro está en velo como un castigo, e non como unha condición inherente á natureza da linguaxe humana.

Esta condición dinámica e cambiante do obxecto de estudio compadécese mal coa pretensión do lingüista de somete-la lingua a un modelo por definición estático, a unha descrición do código que se pretende duradeira, estable. Os lingüistas temos que poder afirmar que *este* é o estado actual da lingua, que *este* e *só este* é o comportamento normal, regulado por *estas* regras, que a correcta utilización do código integra *estes* trazos, que a aprendizaxe pasa por dominar *estes* recursos, etc., entre outras razóns porque nos vemos na obriga de eliminar toda dúbida sobre a obsolescencia e a validez da descrición ofrecida á comunidade e sobre a que se basean as diversas accións sociais, tales como o ensino e a aprendizaxe. Cómpre, xa que logo, atoparmos un punto de equilibrio entre a descrición estática *ideal* e a descrición dinámica *real*.

Afirmamos que a evolución das linguas vivas en si mesma é inevitable, o que non significa que a sociedade non poida influír sobre a dirección ou ritmo do cambio, cos lingüistas *sensu lato* como protagonistas privilexiados. É evidente que en tódalas épocas hai cambios lingüísticos que se producen de xeito espontáneo na comunidade, pero tamén hai cambios lingüísticos que son inducidos por individuos ou colectivos, desde abaixo ou desde arriba. A convicción de que unha tal influencia social é posible e beneficiosa sustenta a fundación desta mesma institución: *colligit, expurgat, innovat...* ¿que sentido teñen se non é aceptando que a intervención pode promover un cambio lingüístico nunha dirección precisa? Nesta mesma liña, coidamos pertinente que a Real Academia Galega, consciente da súa responsabilidade, reflexione sobre a conveniencia e sobre os posibles efectos secundarios dos cambios inducidos polas súas orientacións; e que, nunha situación de anormalidade sociolingüística, a Academia debe estar igualmente atenta ós cambios provenientes doutras instancias sociais, mesmo porque

existe de feito o risco de que individuos ou grupos illados se vallan da súa posición social para impoñeren modelos particulares a contraño do sentimento lingüístico común.

A posta en marcha de calquera medida de planificación lingüística tendente á codificación debe seguir un protocolo preciso, que atinxe tanto á toma de decisións nunha orientación determinada coma ós medios e camiños dispostos para a súa difusión e expansión social. O traballo das últimas décadas deixou fóra de discusión que o proceso de escolla se ten que fundamentar nun bo coñecemento da lingua, tanto das distintas variedades presentes e históricas coma da extensión social e territorial das variantes en liza. Por iso quixen aproveitar esta ocasión para chama-la súa atención sobre a necesidade, igualmente importante, de coñecérmolo comportamento do cambio lingüístico, pois controlarmos aspectos atinentes á xénese, asentamento e expansión dos cambios, así coma ás posibles causas que os orixinan ou ós factores determinantes do triunfo dunhas variantes sobre outras, axudaranos a progresar no rumbo correcto e a evitar efectos indesexados. Presentareilles a seguir, na primeira parte, unhas breves reflexións sobre as características xerais dos cambios lingüísticos espontáneos, completadas, na segunda, cunha chamada de atención sobre algunhas liñas de cambio que se observan no galego contemporáneo, ilustrativas ó meu xuízo desa necesidade de atención a que antes aludía.

OS CAMBIOS LINGÜÍSTICOS ESPONTÁNEOS

A xénese, o asentamento e a expansión do cambio

Son moitas as interrogantes que nos asaltan en relación coa *xénese*, *asentamento* e *expansión* dos cambios lingüísticos espontáneos. Tentarei presentar esta breve reflexión apoiándome con algúns exemplos e en termos comprensibles para os que non están familiarizados profesionalmente cos conceptos e a terminoloxía usados polos lingüistas.

1. Preguntámonos, por exemplo, como se xesta o cambio, como se chega a producir por primeira vez a nova situación. Preguntas sen resposta doada, que non ten por que se-la mesma en relación con tódolos cambios: ¿o primeiro ou primeiros individuos protagonistas dun cambio cambian ó longo da súa vida?, ¿nacen co cambio asumido, ou cando menos con certa predisposición a el?, ¿hai cambios que xorden de xeito gradual ou todos son repentinos?, etc.

Tomemos como mostra un cambio fonético, pois neles é máis doado imaxinar unha evolución gradual, constante e lenta: a irrupción no sistema do

galego da consoante interdental xorda [θ], que non existía nin na lingua medieval nin en latín. O son precedente [s] (por non nos remontar ó [ts] do que proceden ambos) articulábase aproximando o predorso da lingua ós alvéolos dos dentes superiores, para o que é necesario que a lingua se curve lixeiramente co ápice orientado cara abaixo; nunha evolución gradual, a punta da lingua irá esvarando paseniñamente e collendo cada vez maior protagonismo, ata que a pronuncia se fixese interdental, isto é, deixaron de intervir tanto os alvéolos coma o predorso, porque o trazo dominante é que o ápice se sitúa entre as dúas fileiras de dentes. Pero cabe tamén que o cambio se produza de maneira repentina: nun momento dado comeza un proceso de substitución de [s] por [θ], palabra a palabra, co mesmo mecanismo empregado adoito para a expansión social dos fenómenos. Agora ben, aínda que o cambio fonético sexa gradual, o cambio fonémico ten que ser repentino: hai un momento en que no sistema do falante deixa de ter pertinencia o trazo ‘predorsoalveolar’ e pasa a ser distintivo o trazo ‘interdental’.

Aproveito que estamos no ámbito fónico para introducir, en inciso, outra reflexión importante para a xénese dos cambios. Non hai que pensar que os sons se producen sempre e constantemente de idéntica maneira, nin sequera naqueles casos en que nós non percibímo-las diferencias: mil veces que pronunciemos *dedo* poden dar mil maneiras distintas de pronuncia-lo primeiro <d> ou o segundo, o <e> tónico e o <o> átono, por máis que a nós nos pareza que sempre pronunciámos de xeito idéntico os catro sons ([d], [e], [θ], [o]); na medida en que non hai outro fonema oclusivo dental sonoro, o abano de realizacións de /d/ non se ve constringido polo abano correspondente a outra unidade coa que mante-las distancias, e o mesmo se pode dicir respecto de /e/ e de /o/, sempre que as súas realizacións non invadan os correspondentes espazos de /ɛ, ɪ e de /ɔ, u/. É dicir, os sons deambulan nas proximidades do albo ideal e non están obrigados a atinar nel, pero as posibilidades de dispersión non se producen ó azar senón que están limitadas en cada caso polo propio sistema e non se dan do mesmo xeito nas distintas variedades dunha lingua. Pensemos, por exemplo, nun sistema seseante de tres unidades fricativas xordas, coma o que existe na actualidade no occidente da Coruña ou coma o que existiu noutrora en toda Galicia: nel opóñense o fonema apicoalveolar /s/ (*pesa*), o fonema predorsoalveolar /s/ (*peza*) e o fonema palatal /ʃ/ (*pexa*). Na medida en que hai dous fonemas alveolares, é fundamental a precisión na posición adoptada pola lingua en cada caso: a orientación do ápice cara ós alvéolos é fundamental para o primeiro, o mesmo cá orientación cara abaixo no segundo; xa non é tan importante, en cambio, en que lugar se produza realmente a fricación, porque

non hai ningún outro fonema sibilante que limite o campo pola parte dos dentes, e así se explican non só frecuentes realizacións dentalizadas ou interdentalizadas (do tipo [ʒ, θ]), senón tamén a propia evolución histórica de /s/ a /θ/ e o nacemento do sistema non seseante; pola súa banda, as realizacións apicais de /s/ non poden desprazarse para arriba dos alvéolos, porque entrarían no campo de realización de /ʃ/. En cambio, nun sistema seseante de dúas unidades, herdeiro do anterior na mesma área, no que se opoñen un fonema palatal /ʃ/ e un fonema alveolar /s/ (realizado nun abano que, coma no sistema anterior, admite desde sons predorsoalveolares a interdentaís), deixou de existir o fonema apicoalveolar e por iso o ápice da lingua pode ampliar de xeito moi considerable o espazo en que producir, sen problemas, a fricación que realiza o fonema /ʃ/ ([S, sʲ, ʃ]).

2. Son moitas as formas que se producen ocasionalmente e que se desbotan, pois só teñen opción de prosperar-las que acadan certo grao de asentamento no idiolecto ou dialecto dos individuos a partir dos cales se inicia o posterior proceso de propagación, que non son por forza os primeiros que as producen. Este proceso de asentamento dura máis ou menos tempo, non parece repentino: as novas formas poden competir coas preexistentes, constituír con elas unha variable máis ou menos estable, entrar nun proceso de redistribución de realizacións, en concorrencia ou non coas realizacións previas, etc.

3. Pero a lingua non cambia polo feito de que un individuo consume un cambio lingüístico, cómpre que outros individuos cheguen antes ou despois ó mesmo cambio. Está fóra de toda dúbida que o proceso de expansión e de implantación social é gradual, e que pode abarcar períodos de tempo de extensión moi variable, mesmo tardar moitos séculos: comezan uns individuos ou grupos de individuos (comunidade de fala) antes ca outros, que o adquiren máis tarde, por iso o cambio se prolonga no tempo. Para nosoutros, responsables do control do cambio lingüístico, é valioso coñecermos que mecanismos se activan neste proceso de difusión social das formas innovadoras.

Retomarei o exemplo posto máis arriba a propósito da posible evolución gradual cara ó son interdental [θ]. Non podemos pensar que tódolos individuos que adoptan o novo son deben pasar por ese proceso de esvaramento progresivo do ápice da lingua cara á zona interdental: o que fan é substituír, palabra a palabra, o segmento [s] por [θ], como podemos comprobar en vivo no falante que decide abandona-lo seseo ou que emprega alternativamente, segundo o contexto, un sistema seseante e un sistema non seseante. O falante controla os mecanismos de equivalencia entre variantes dialectais, que lle permiten ou ben procesos de substitución dunhas formas por

outras, ou ben procesos de adición de novas formas ó elenco que manexa de antemán. Posiblemente resulte máis claro un caso que implique un cambio morfolóxico: no seu día CANTA(UI)STI > *cantaste* e *cantache*, porque /st/ palatalizou en /tʃ/, e logo formouse *cantaches* porque se engadiu /s/ como marca de segunda persoa, pero os falantes que hoxe abandonan *cantaste* ou *cantastes* en beneficio da forma máis común non sofren eses mesmos procesos evolutivos, pois limitanse a substituír *-ste(s)* por *-ches*. Agora ben, o mecanismo descrito nesta exemplificación implica certo grao de consciencia e de exercicio de libre vontade por parte do usuario, polo tanto cómpre que nos sigamos interrogando polos mecanismos de difusión de cambios lingüísticos dos que o falante non é consciente en absoluto, por exemplo: ¿como e cando chega un a ser *yeísta*?, ¿como e cando, en determinados ambientes, os fillos de galegofalantes perden a posibilidade de distinguir vocaís abertas e pechadas?, etc.

É evidente a influencia de factores sociais na difusión e no triunfo dos cambios lingüísticos, que actúan favorecéndoos ou inhibíndoos. Son moitos os fíos que cómpre tentar en calquera aproximación sociolingüística, polo que só introducirei unha brevísima reflexión sobre algúns deles: o status da persoa, tanto a súa situación presente coma as aspiracións futuras, para si e para os seus fillos (por exemplo, parece determinante no abandono da *gheada*); a interacción urbano / rural, en ámbolos sentidos, pois en tanto que hai grupos que non queren aparecer marcados como rústicos, outros procuran desesperadamente riscos que os vencellen coa tradición aldeá, que consideran máis auténtica; o intercambio entre variedades lingüísticas diferentes, na liña contraposta de uns disimularen a súa pertenza a un grupo social marcado e de outros procuraren salienta-la súa autenticidade marcándose como pertencentes a un grupo dese tipo (oímos sesear e falar con *gheada* a falantes novos, ideoloxizados, que reivindicán eses trazos como sinal de identidade, incluso en casos en que non os posuíron ou empregaron ata agora); o relevo xeracional, como índice de evolución diacrónica normal, non debe agocha-la posibilidade real de que, en determinadas condicións, sexan as xeracións máis vellas as que imiten a fala dos máis novos, a causa do maior prestixio dos últimos por estudos, instalación social, criterios de modernidade, etc.; o xénero, e de xeito especial, o papel da muller descrito adoito cunha dobre función que semella contradictoria, dunha banda a muller como un axente de importancia capital na transmisión de lingua tradicional (nas nosas enquisas preferimos sempre informantes femininas porque lembran e saben máis da lingua e sobre a lingua cós homes, polo tanto están en mellores condicións obxectivas para transmitir), doutra a muller como

axente difusor do cambio, ó estar máis atenta ós factores de prestixio e ser máis permeable ás innovacións que os acompañan.

Os factores que interveñen son obviamente de signo distinto, por veces mesmo contrario, dependendo da dirección que leve o cambio, é dicir, dependendo de se vai de abaixo cara arriba na pirámide social ou de arriba cara abaixo. O cambio de *cantaste* a *cantaches*, ámbalas dúas formas patrimoniais, implica unha serie de pasos que se deron na lingua popular, espontánea, gañando falantes e territorio, a un ritmo lento e continuado, sen interrupción ó longo de toda a Idade Moderna ata os nosos días, en que está moi avanzado pero non concluído; é un cambio que podemos dicir que partiu desde abaixo e que foi gañando contextos e grupos sociais, facéndose maioritario e “normal”, de xeito que cando a fins do século XX se elabora o estándar *cantaches* é preferida fronte á outra variante máis conservadora e menos diferencial. Este dictame normativo fixo que hoxe se impulse tamén a forma *cantaches* desde arriba, desde os grupos que elaboran e guían a difusión do estándar. Ora ben, non tódolos procesos que se inician desde abaixo teñen a mesma fortuna: *somana, lovar, lovantar...* son mostras dunha labialización de /e/ pretónico que se asociou con factores de desprestixio social e que por iso non ten visos de prosperar, nin sequera na lingua espontánea; pero tampouco teñen o éxito garantido tódolos cambios inducidos desde arriba nin tódolos freos promovidos desde as Academias para garantir a estabilidade da lingua patrón.

Cómpre ter presente, ademais, que estes factores non actúan do mesmo xeito nin na mesma dirección en tódalas épocas e en tódolos grupos sociais, e disto temos unha mostra evidente na posición respecto dos castelanismos: nun contexto de “non prestixio” do galego, para grandes grupos sociais a incorporación de voces castelás funciona como un factor de prestixio do idiolecto (*abuelo* parécelles máis fino e moderno ca *avó* ou *padriño*, *sartén* ca *tixola*, *hermano* ca *irmán* ou *irmao*, etc.), o que leva aparellada unha clara preferencia na escolla polas voces galegas que máis se asemellan ás castelás, co conseguinte abandono paulatino das formas máis diferenciais (*cordóns* acantoa a *amallós*, *amalloas* e *agulletas*; *piso* a *chan* e *sobrado*; *lágrima* a *bágoa* e *bagulla*, etc.); por contra, para outros grupos sociais cada vez máis amplos —ós que seguramente pertencen moitos dos presentes, situados do lado do “prestixio” do galego—, este é un factor negativo que xustifica a condena deses préstamos e a pertinencia dunha planificación que tenda á difusión e restauración das formas máis diferenciais. Botando unha ollada histórica, vemos que tamén hai notables mudanzas de criterio entre representantes dos grupos máis ideoloxizados: en *Follas novas*, Rosalía usa *os robres*, *nas asienes cal-*

vas, niebras, o sol poniente, tiniebras, siniestro compás, arrodillado, rebullian..., formas que un século despois serían absolutamente inconcibibles en calquera escritor galego.

Por último, quixera insistir na idea de que todos estes factores sociolingüísticos actúan inhibindo ou favorecendo cambios que dalgún xeito xa están en marcha, non son en si mesmos a orixe do cambio. Para ilustralo tomarei de prestado un dos símiles que Jean Aitchison (1991:138) usa con tanta mestría: “Cando un vendaval derruba un umeiro, pero deixa en pé un carballo ó seu carón, non podemos crer que o vendaval fose o único causante da caída do umeiro. O vendaval só precipitou un feito que en calquera caso había ocorrer meses ou anos máis tarde; si determinou, en cambio, a dirección en que caeu o umeiro, que podería ser por vez súa o punto de arranque dunha posterior cadea de feitos, pois no caso de que caese contra outra árbore podería debilitala e deixala demasiado feble e vulnerable para poder aturar outro vendaval”.

Un cambio sen obxectivo

A lingua é un produto tipicamente humano, estreitamente vencellado á condición do home como ser intelixente. Posto que o comportamento intelixente persegue un resultado, valéndose dun método adecuado para alcanzar ese obxectivo, téndese a pensar, un tanto aprioristicamente, que a lingua cambia de acordo cun programa que procura perfeccionala, facendo dela un sistema máis económico, máis simple, máis doado de aprender, cun abano de opcións máis reducido pero máis repetido, etc. O lingüista vai ás orixes do cambio espontáneo para tentar responder á pregunta de se obedece a algún tipo de determinación ou finalidade ou se se produce por azar e só unha vez producido adquire unha finalidade que lle permita sobrevivir no sistema. Algo así coma cando o naturalista se pregunta se o oso polar se volveu branco para pasar desapercibido na neve ou se sobreviviou porque pasou desapercibido na neve como consecuencia do feito de se facer branco, unha característica debida a un azar evolutivo que fixo del un ser máis afortunado ca outros que non sobreviviron.

Na análise de distintos procesos de cambio lingüístico confúndese con frecuencia a *causa* do cambio cos seus *efectos*, e asemade mestúrase esta perspectiva de *causalidade* coa de *finalidade*. Vemos “consecuencias” do cambio e tendemos a pensar que ese era o “fin” perseguido por un suposto axente colectivo indeterminado, que puxo os medios necesarios para acadar ese obxectivo. Indo máis aló dicimos que a “causa” do cambio é esa “deficiencia” que se procurou corrixir: vese, por exemplo, que o paso de *te* a *che* se iniciou ante vocal e rematou nunha diferenza de inventario (*te* ‘reflexi-

vo' e 'acusativo' [vinte] / che 'dat. non reflexivo' [vinche a casa], no sistema non cheísta) e de seguida xorden explicacións diacrónicas indicando que *te* evolucionou cara a dúas formas opostas *porque* a primitiva forma única era demasiado escura, *para* facilita-la expresión diferenciada de OD e OI e mais *para* garantir certo paralelismo cos pronomes de terceira persoa, etc.; o correcto sería dicir que a diverxencia formal se iniciou no contexto antedito —de xeito explicable, dadas as circunstancias, pero sen obxectivo— e que as dúas formas prosperaron gracias a que se produciu unha especialización funcional que converteu en útil e rendible esa diferenza.

Con frecuencia percibimos só o resultado final, as formas que triunfaron e que nos dan unha nova configuración do sistema ou un cambio de comportamento, e tendemos a interpretar que esta nova situación é a meta final ou transitoria dun proceso deseñado para acadar ese fin. Tamén cando observámo-lo proceso de cambio en curso tendemos a facer interpretacións semellantes, dicindo que tal ou cal opción ten como finalidade establecer tal ou cal diferenza ou impedir tal ou cal fusión. Quizais sexan só modos de falar, pero o certo é que inducen a confusión: os profesionais deberíamos ser máis precisos dicindo que os cambios non se producen para conseguir acadar esas metas, senón que son o resultado dun proceso sen director, sen controlador, sen planificador..., pero tamén sen obxectivo determinado (refírome, insisto, ós cambios espontáneos, non ós cambios inducidos por accións de política lingüística, pois estes teñen o obxectivo que persegue o programador). Tentarei sustentar esta afirmación con algúns argumentos.

1. Como secuencia e herdo das teorías darwinistas, tendeu a explicalo cambio lingüístico como un proceso tendente a unha “perfección” da lingua, pola vía de que a maior ou menor funcionalidade dos modelos producidos determina o seu éxito ou a súa extinción. Sen embargo, cando analizamos un ou outro cambio non se pode dicir que o sistema sexa máis ou menos perfecto có precedente. Ninguén pode afirmar que o sistema de seis unidades sibilantes do galego medieval, organizadas en tres parellas de xorda/sonora, con cadanseu punto de articulación, fose menos perfecto có actual, tanto se considerámo-lo máis difundido de tres unidades coma os das outras variedades seseantes; do mesmo xeito que ninguén pode afirmar que un paradigma *cantei, cantaste, cantou, cantamos, cantastes, cantaron*, hoxe practicamente inexistente, era menos perfecto có máis estendido *cantei, cantaches, cantou, cantamos, cantastes, cantaron*, e o mesmo se pode dicir de *ficen* respecto de *fixen*, da orde *por cho non dicir* respecto de *por non cho dicir* e *por non dicircho*, de *alfaiate* respecto de *xastre/xastra*, etc.

2. Dise tamén con frecuencia que o cambio está orientado ó menor esforzo, á economía ou á simplicidade, en última instancia a que o sistema teña un feixe de relacións máis congruentes e mellor estruturadas de xeito que cun número menor de unidades ou de regras o falante dispoña dun instrumento doado de aprender e de utilizar, sempre coas máximas prestacións. Pero os feitos demostran que o cambio non se atén ó principio de “maior conveniencia e comodidade”, pois non sempre fai que o sistema sexa nin máis simple, nin máis económico.

Pensem, por exemplo, no que supuxo a irrupción da gheada no sistema consonántico do galego. Rompeu o equilibrio perfecto das tres parellas de oclusivas e ademais introduciu un feixe de oposicións novo: o novo fonema farínxeo é único con este trazo dentro do sistema, o que constitúe inevitablemente un factor de perturbación, pois xéranse novas oposicións entre el e tódolos demais; mesmo entre os sons continuos comeza a haber diferenzas que antes non existían, pois os outros son máis fricativos e na maior parte dos casos sibilantes ([f] e [θ, ʃ, f]). Se a isto lle engadimos que este novo fonema ten como posibles realizacións [h] e [g], o segundo só en posición interior tras consoante nasal en palabras non derivadas doutra con <g> inicial (*domingo, angazo, ninguén...*), a complicación é progresivamente maior, xa que esta condición para a realización alofónica só se dá neste caso, son novas regras fonolóxicas que antes non existían e que, na medida en que só afectan a un escaso número de palabras, son moi pouco rendibles.

En usuarios de galego que pertencen a xeracións urbanas novas, moi influenciados polo español, advírtese un proceso de cambio lingüístico tendente a unha redución do número de unidades que conforman o seu sistema vocálico. A falta dun estudio que nos permita comprobar empiricamente a nosa percepción, froito de anos de ensino, podemos avanzar que ó noso entender os pasos que seguen os fonemas das parellas de vocais medias son os seguintes: primeiro, pérdese a capacidade de percibilos como distintos nos demais a pesar de te-la capacidade de pronuncialos espontaneamente e de distinguilos na propia pronuncia; logo, pérdese tamén a capacidade de distinguilos na propia pronuncia espontánea, que pode mantelos ben diferenciados; e, ó cabo, pérdense na pronuncia espontánea. O resultado é un sistema vocálico tónico de cinco vocais, o que implica de xeito indubidable unha redución do número de fonemas inventariados; agora ben, o “aforro” de fonemas deste sistema, ¿supón realmente unha economía e unha simplificación “benefactora” para o sistema? (A pregunta non se formula en termos de respecto á tradición, nin en termos de conservadorismo, senón de pura economía lingüística.) A perda da distinción leva consigo a perda do trazo que

diferenciaba tódolos pares mínimos que se baseaban nela, e en particular interesa salientar todos aqueles que teñen rendemento morfolóxico, por exemplo, a distinción entre o presente de indicativo e o imperativo. O suposto “aforro” convértese así nun grave prexuízo para o sistema, que terá que procurar novos mecanismos para, en cada caso, restablece-la posibilidade de diferenciar tódolos pares nos que antes ese era o trazo pertinente.

3. Poderíase argumentar que o obxectivo do cambio é conseguir maior funcionalidade, pero os mesmos fenómenos contemplados desde outra perspectiva serven para ilustrar que a lingua se desenvolve, coma a natureza, por medio de proba-erro, é dicir, o cambio prodúcese sen plan e sen obxectivo e na competencia entre opcións só triunfan os resultados que atopan algunha razón de ser dentro do sistema.

A forma verbal latina CANTAUERUNT deu como resultado en galego *cantaron*, que ten unha presenza ininterrompida ben aboada desde a orixe ós nosos días, e ademais unha variante *cantano* ~ *cantanon* da que só atopamos testemuños relativamente tardíos e que desde a perspectiva actual son formas anticuadas, que esmorecen paseniñamente. Semella que nalgún momento da nosa historia se produciu unha variante fonética que, por pertencer a niveis baixos e/ou rexistros non formais, non pasou á escrita ata, moi timidamente, algúns séculos despois: a partir de *cantaron* ~ *cantaro* a consoante golpeada alveolar sonora asimila a nasalidade e convértese en *cantano*, de onde posteriormente *cantano* e *cantanon*. ¿En que medida poderíamos falar dun plan que conduce de *cantaron* a *cantano* e para lograr qué obxectivo? A nova forma xerada por mutación é unha grande fonte de problemas, e non só porque sexa unha terceira persoa de plural atípica, sen /ŋ/ final, o que xa en por si é moi perturbador porque rompe un trazo en que o sistema se mostra absolutamente regular: tódolos tempos de tódolos modos e tódolos verbos, mesmo os de irregularidade máis extrema, teñen a terceira persoa de plural rematada en nasal. Non hai ningún outro obxectivo de regularidade ou equilibrio no sistema que se lle poida atribuír en troco: /l/ final é só característica da primeira persoa de singular do presente de indicativo (verbos regulares e a maior parte dos irregulares) e da terceira persoa de singular dos perfectos fortes; e a terceira persoa de singular do pretérito de indicativo ten nos verbos regulares un ditongo (xa que logo, un plural **cantoun*, **colleun*, **partiun* sería máis regular respecto dela ca *cantano*, *colleño*, *partino*). De por parte, a forma rematada en vocal provoca problemas fonotáticos, sobre todo co artigo e o pronome acusativo, que non provocaba a forma rematada en consoante: *collénoo* / *collérono*, *colleno* o *pan* / *colleron* o *pan*, etc. En definitiva, non se percibe a qué estraño obxectivo podería ser-

vir *cantaron* > *cantano*, pero si se comprende doado que unha vez iniciado o proceso, e dada a concorrencia de ámbalas formas, prevalecese a menos problemática *cantaron* e non chegase a prosperar *cantano*.

4. Finalmente, cabe pensar que a lingua cambia para atender a maiores ou distintas necesidades comunicativas dos falantes. É doado explicar isto apoiándose no léxico: déixase de empregar palabras que se refiren a realidade pretéritas (*saia* segue sendo unha peza de vestir usual, pero xa non o é *saio*) e incorpóranse voces ou significados novos para novas entidades (*lámpada*, *lavadora*, *rato* [de *ordenador*]); primase voces que permitan expresar unha relativa especialización no canto de voces xenéricas ou de perífrases léxicas (*concorrer*, *coaparecer*...) ou que socialmente se consideran máis axeitadas (*inválido* substitúese por *incapacitado*, e esta por *diminuído*). A explicación tamén é válida para determinadas formas sintácticas: na medida en que unha lingua chega a servir como vehículo dun pensamento máis elaborado, cómpre que se dote de formas diferentes para expresar complexidades e matices de diversa índole, unha necesidade non sentida noutros estadios baixos da evolución sociocultural. Sen entrarmos no problema de ata que punto estes cambios non obedecen tamén a unha sorte de programación nin de se a necesidade social só acelera cambios, favorecendo variantes preexistentes, é incuestionable que unha tal explicación tampouco vale para moitos outros fenómenos, coma os exemplos postos con anterioridade: ¿que novas necesidades comunicativas se atenden mellor co ascenso ou descenso da gheada, con *cantano* ou *cantaron*, etc.?

As causas do cambio

Afirmamos que o cambio non ten obxectivo predeterminado, pero iso non responde á pregunta polas posibles causas que poñen en marcha, en orixe, o seu mecanismo, distinta de por que unhas variantes triunfan sobre outras. As causas que dan orixe ó cambio poden ser internas, sobre todo de tipo psicolingüístico, e externas, fundamentalmente por interferencias foráneas (de substrato ou de adstrato), por influencia de modas conxunturais ou por atender a necesidades sociais. Na actualidade tende a atribuírse esaxeradamente o cambio lingüístico de distintas épocas á intervención do español, sen ter en conta que na maior parte dos casos non hai que buscar causas esóxenas: unha vez máis, hai que distinguir entre a causa que dá orixe ó cambio e os factores que contribúen á súa expansión. Referireime brevemente a algunhas das posibles causas internas.

Poden aducirse causas puramente fisiolóxicas, unha explicación plausible, por exemplo, para algúns dos chamados sons intrusos: a dificultade de

coordinar perfectamente os movementos articulatorios para produci-los sons veciños fai que aparezan sons de transición. Así se deu, por exemplo, o paso de *enhalar* > *engalar*, *nin un* > *ningún*, *en orde* > *engorde*, *en adir* > *engadir*, etc., e moitas das realizacións condicionadas polos sons veciños remiten en última instancia a causas deste tipo, pero non é unha causa esgrimible para a maior parte dos cambios que se dan nunha lingua.

Con frecuencia, explícase que un tal cambio se iniciou a causa dunha relaxación do esforzo, motivada en última instancia por factores fisiolóxicos, ambientais, psicolóxicos... Así, para explica-la existencia de vocais nasais dise adoito que, a partir dun momento dado, o falante que pronunciaba un núcleo vocálico oral e unha consoante nasal en posición implosiva pasou a pronunciar un único son, vocálico, que integra o trazo nasal; dese xeito reduce unha sílaba *pon*, con tres unidades —respectivamente no ataque, no núcleo e na coda—, a unha sílaba *põ*. Afírmase que a nova pronuncia é máis relaxada, o que implica que a anterior era problemática por esixir un esforzo articulatorio excesivo; ademais, ten a vantaxe de que segue o modelo das sílabas máis frecuentes na súa lingua (CV), é dicir, daquelas coas que está máis familiarizado e para as que seguramente os seus hábitos articulatorios están máis predispostos. O razoamento pode parecer impecable, pero daquela cómpre preguntarse por que o galego retrocedeu e reinstaurou a sílaba con consoante nasal implosiva. ¿Seica nunha época a relaxación do esforzo articulador conduce a *põ* e noutra época de novo a *pon*?, ¿ou é que hai unha tensión entre “menor esforzo” e “maior esforzo” nunha sorte de bambán? Dise tamén, por exemplo, que as consoantes finais caen por “descoído” na pronuncia, a causada relaxación nos hábitos articulatorios; poida que fose máis correcto formulalo noutros termos: a consoante final articúlase máis debilmente cá consoante inicial e por iso se percibe tamén máis debilmente, co que se explica que a transmisión entre grupos de falantes e cara ó futuro se atope con problemas.

Hai causas que remiten aparentemente a comportamentos universais. Así, segundo parece, tódalas linguas do mundo tenden a simplifica-las cadeas de consoantes, polo que a aversión do galego ós grupos consonánticos formaría parte dun comportamento xeral. Agora ben, o proceso óptimo sería aquel que conseguise a máxima simplificación: ningunha cadea de consoantes nin en posición implosiva nin en posición explosiva, e poderíamos dicir que o español, o galego ou o portugués populares estiveron bastante cerca. A instauración dunha norma culta reintroduciu en cada un destes tres estándares grupos de consoantes que a deriva popular eliminara; podemos dicir, por tanto, que houbo un cambio inducido que deu un xiro naquela de-

riva espontánea cara á máxima simplificación. Pero en portugués é obvio que se está dando, ademais, unha deriva espontánea á creación de longas secuencias consonánticas, antes inusuais, por causa da supresión de vocais átonas (*sereno* <ren>, *telefone* <tfon>). ¿Estamos de novo diante dun proceso en bambán?

A través de exemplos concretos podemos dar algunhas mostras de posibles causas, pero na maior parte dos fenómenos é moi difícil saber como e por que se puxeron en marcha. Cómpre engadir que, con non pouca frecuencia, a causa dun cambio non está nas inmediacións do fenómeno. Continuando o símil do vendaval, a caída dunha árbore pode danar outras, que lograrán sobrevivir con algúns cambios formais ou que acabarán caendo, deixando claros que favorecen o desenvolvemento das súas veciñas ou o nacemento de novos individuos. En todo caso, a análise dos cambios que se producen no presente é unha boa fonte de información para comprender como se produciron no pasado, pero só para enxerga-los mecanismos de difusión, os cambios de ritmo, etc., xa que as causas reais son sempre distintas e non extrapolables.

Máis difícil aínda é sabermos que factores se conxugan para que unhas formas consigan triunfar sobre outras. Aludiamos antes a que, producido o cambio, a funcionalidade de certas formas axuda a que triunfen, pero non se pode dicir que iso ocorra en tódolos casos. Moitos parecen froito do capricho ou de criterios de excelencia e prestixio que non sabemos explicar nin avaliar. Por exemplo, ¿que é o que fixo e fai a *ti* preferible sobre *tu*, a *nós* sobre *nosoutros*, a *fixen* sobre *ficen*?: desde a perspectiva actual alguén podería pensar que se debe ó diferencialismo, pero estes son procesos de substitución que se veñen dando desde hai séculos e que se seguen producindo espontaneamente na actualidade. Ou ben, ¿por que hai cambios similares en linguas distintas, mesmo afastadas no espacio, incluso en épocas distintas para cada unha delas, ó longo dos séculos?

A historia (social, política, cultural, económica, sanitaria, etc.) podería axudar moito á lingüística botando luz sobre algúns destes procesos, a lo menos cando nun determinado momento se acumulan cambios que poñen en evidencia o ascenso de determinadas variedades lingüísticas sobre outras (por exemplo, por que muda de xeito tan considerable o galego por volta de 1340 ou por que o volve facer á fin da Idade Media). Cómpre, así a todo, ter tino e non esaxera-lo papel das grandes mudanzas históricas na mudanza lingüística, porque non sempre existe unha correlación entre a importancia histórica de determinados acontecementos (mesmo a importancia desde o punto de vista da historia social ou da historia do status da lingua) e a súa

repercusión nos procesos de cambio lingüístico e os seus ritmos; así, por exemplo, a fin do Antigo Réxime non produce un cambio lingüístico paragonable co cambio social e cultural que tivo lugar.

Período, ritmo, reversibilidade

A lingua dun individuo cambia ó longo da súa vida, e non só no período que se acepta comunmente como de aprendizaxe, pois dunha banda está a adquisición da linguaxe e doutra o desenvolvemento das capacidades lingüísticas. En ambas interveñen procesos neuro-psico-fisiolóxicos e factores culturais e ambientais de distinto tipo; ademais, parte desa evolución prodúcese por intervención propia, pero outra parte débese a intervención allea. Non por acaso a sabedoría popular sentenciaría aquilo de “vai o vello morrendo e vai aprendendo”. Coa lingua ocorre o que ocorre noutras ordes da vida: nunca se deixa de aprender e por tanto nunca se deixa de modificarlo propio código. Cabe, por tanto, que nesas achegas que incorpora o individuo ó longo da súa vida vaian incorporándose, de maneira tentativa, formas innovadoras no conxunto da sociedade.

A maior parte dos cambios non inducidos tardan moito tempo en implantarse, pero, en todo caso, non hai un prazo normal ou típico, porque non tódolos fenómenos se comportan igual. De por parte, os procesos de cambio non se producen nin a un ritmo constante nin a un ritmo periódico que os fagan dalgún xeito previsibles e controlables. Os ritmos de difusión dos cambios son unhas veces desbocados e outras lentos, outras detéñense inesperadamente, sen que se saiba ben por que razón: en palabras de Labov, o cambio é “irracional, violento e impredecible”. Hai evidencias históricas de que algúns dos procesos de cambio que se están producindo paseniñamente aínda na actualidade comezaron hai centos de anos, e tamén de cambios que despois de se dilataren no tempo durante séculos concluíron a súa difusión (triunfaron, logo) en cuestión duns anos ou unhas décadas; nos menos dos casos parece que se cumpren dunha xeración para a outra, cunha celeridade que non se sabe ben a que atribuír.

O problema complícase se temos en conta que en xeral non se produce un cambio da lingua en bloque, nin sequera de parcelas da lingua consideradas como ámbitos autónomos. Nin os elementos que de feito cambian o fan ó mesmo ritmo. Non cambia todo o sistema verbal, ou todo o sistema das consoantes, etc.; cambia, poñamos por caso, a segunda persoa de singular do pretérito de indicativo (sen que o faga ningunha outra segunda persoa) e cambia, por exemplo, a segunda persoa de plural de tódolos tempos,

pero fano a ritmos diferentes, a pesar de que calquera modificación no sistema ten repercusións sobre tódalas outras unidades e os cambios respectivos destas dúas unidades gramaticais poden provocar colisións e serias dificultades para todo o sistema.

Ademais, hai distintos ritmos na expansión dun cambio: uns alófonos avanza rapidamente e outros lentamente, polo que no proceso de cambio uns se adaptan á nova situación con máis velocidade ca outros (por exemplo os contextos do rotacismo). E parece tamén que a velocidade do cambio non se mantén por igual en tódolos tramos vitais dunha xeración de falantes. Diversos estudos realizados noutros lugares mostran que se nun momento dado se fai unha prospección de cambio xeracional (supoñamos A [novos], B [media idade] e C [vellos]), pasados uns anos a xeración de media idade (agora convertida en C), en contra do esperable, non conserva ou aumenta as súas porcentaxes a favor do cambio, pois sofre notables perdas no camiño. Parece coma se se combinasen permanentemente o cambio xeracional e a estratificación por idade: conforme se van facendo maiores, moitos dos individuos involucrados no cambio xeracional abandonan a innovación e acomópanse ás características do tramo superior de idade, o que naturalmente redundará nunha ralentización do proceso de expansión do cambio.

Con todo, parece haber uns comportamentos en certo modo universais. Así, estudos sobre o cambio actual en distintas linguas —e outros feitos segundo o mesmo modelo sobre cambios históricos— revelan que un cambio fonético se propaga palabra a palabra, entre as que cumpren as condicións, seguindo un ritmo que nun eixe de coordenadas se pode representar en forma de J: primeiro lentamente nun número pequeno de voces, das máis frecuentes, logo un ascenso repentino nun número altísimo de voces, e finalmente unha ralentización do proceso, de xeito que o reducto coas derradeiras voces se incorpora lentamente e algunhas non o fan nunca, son as excepcións ó cumprimento da regra. Naturalmente, non tódolos territorios levan o proceso ata o final, o que explica que haxa áreas dialectais marcadas porque nelas o resultado tivo maior incidencia ca noutras, etc.; doutra banda, se o fenómeno se propaga antes nuns contextos ca noutros, a forma xeral de J componse de varios que se encadean.

Finalmente, non tódolos cambios que se poñen en marcha teñen éxito, ou non o teñen á primeira tentativa. É frecuente que se comporten coma a marea cando avala: as ondas toman a praia e recúan, unha e outra vez, ata que a acaban enchendo, total ou parcialmente. Moitos cambios non triunfan ou só o fan en aparencia, porque a marea pode devalar. En contra da afir-

mación tantas veces sostida, algúns cambios lingüísticos son reversibles, alomenos contemplados no conxunto da comunidade. Así se explican aparentes paradoxos como que *cantástedes* sexa asemade unha forma innovadora e conservadora: *cantastes* hipercaracterizouse con outra marca de segunda persoa de plural adicional e fíxose *cantástedes*, que coexiste coa anterior e ten a avantaxe de ser moi diferente de segunda persoa de singular *cantaste(s)*; máis tarde, *cantastes* recupera protagonismo, seguramente porque o triunfo de *cantache(s)* como segunda persoa lle resta utilidade á forma hipermarcada con *-des*.

Hoxe parece fóra de toda dúbida que o paso de /k/ a /j/ é irreversible, porque mesmo se perdeu a capacidade de pronuncia-los sons que permitían realiza-lo antigo fonema lateral; con todo, non sería estrictamente imposible unha “restauración” inconsciente ou inducida, toda vez que o proceso de cambio non concluíu aínda (hai posibles modelos que imitar) e que non hai impedimentos fisiolóxicos que o impidan (non se debe confundir perda de hábito con perda de capacidade). Seguramente a maior parte dos presentes verá con escepticismo que a gheada, que a priori parece condenada a ir esmorecendo, poida no futuro rexurdir con forza e recuperar estilos e falantes: os resultados do proceso que levou de *galo* /'galol/ a /'halol/ e de *domingo* /do'miŋgo/ a /do'miŋho/ e /do'miŋko/ parecen te-los días contados nalgunhas variedades, pois os falantes que abandonan a gheada non teñen ningunha dificultade para establece-la correspondencia entre /g/ e /h/ e desanda-lo camiño andado polos seus devanceiros; con todo, o feito de que colectivos de falantes novos e grupos musicais vangardistas a asuman como bandeira e o de que se empregue en series televisivas sen ser tratada como un estigma, sen dúbida autorizan a considera-la posibilidade de que se chegue a restablecer por motivos sociolingüísticos.

PROCESOS DE CAMBIO QUE SE OBSERVAN EN GALEGO

O galego é unha lingua viva, e como tal non pode subtraerse á inevitabilidade do cambio lingüístico. Esta afirmación, con ser válida e con ser preciso tela sempre presente, non consegue afastar de nós a continua preocupación pola dirección e ritmo que levan os cambios lingüísticos que se están producindo, que podemos palpar no noso arredor. Hai de feito unha fonda preocupación social, un razoable temor nun dobre sentido: dunha banda, a que estes cambios deturpen a lingua restándolle riscos que a caracterizan e a fan diferente das da súa veciñanza, causando que perda sinais de identidade; doutra, a que a expansión e

xeneralización de determinadas formas supoña o esquecemento e a morte definitiva da rica variedade diatópica e social. É esta unha preocupación compartida por tódalas sociedades conscientes do valor da lingua como código colectivo e ben social, pero moito máis acentuada en situacións sociolingüísticas anormais, polo distinto peso que teñen as opinións dos falantes sobre as formas lingüísticas, pola debilidade estrutural fronte á interferencia da lingua ou linguas dominantes, e mais polo impacto das distintas accións de resistencia e de elaboración do estándar.

Nesta segunda parte da miña intervención quixera chama-la atención sobre tipos de cambios observables no galego actual, que ou ben non son endóxenos coma a maior parte dos tratados ata aquí ou ben son efectos colaterais de accións de planificación ou de protección do idioma. Sintetízoo en cinco liñas que considero urxente atender e que someto á súa consideración.

1. Desde a óptica dos galegos e dos falantes doutras linguas minoradas, o contacto de linguas suxire de inmediato unha situación de conflito, de dominio dunha lingua sobre outra, e o intercambio lingüístico percíbese como unha inxerencia non desexada, como unha deturpación da lingua en posición de febleza. Queda en segundo plano a constatación de que ningún pobo vive totalmente illado e que da relación e o contacto con outros pobos e outras culturas sempre se derivan intercambios lingüísticos, moitas veces enriquecedores: así, por exemplo, o español ten galeguismos como *rodaballo*, *vieira* e tantos outros nomes de peixes e mariscos, do mesmo xeito que o galego e as distintas linguas europeas tomaron voces das linguas americanas e africanas para varias hortalizas e froitos comestibles (*tomate*, *patata*, *banana*...).

Os problemas sociolingüísticos xorden cando o contacto entre as dúas linguas se produce nunha situación de desequilibrio, de dominio dunha sobre outra de status diferente. Pero tamén nesta situación se obvia con frecuencia que o intercambio se produce nas dúas direccións: a lingua A (Ita) provoca unha serie de cambios na lingua B (aixa), do mesmo xeito que a lingua B provoca unha serie de cambios na lingua A. Seguramente non é esquecemento, senón consecuencia de que a preocupación pola saúde da lingua asoballada non deixa tempo para prestar atención ó estado da lingua asoballadora: é ben evidente que un corpo enfermo pode levalo un airiño, mentres que un corpo san resiste os peores embates do temporal. Por iso nos preocupa tanto o préstamo do español: porque tende a producirse como unha enxurrada e tememos que o corpo debilitado do galego non poida resistila.

Nos estudos de cambio lingüístico provocados por contactos deste tipo obsérvase que situacións de desequilibrio semellantes provocan tránsitos

semellantes nunha ou noutra dirección. Así, nos aspectos fónicos apréciase que a lingua do país (convertida en lingua B[aixa]) inflúe notablemente na fonética da lingua foránea adoptada (lingua A[ita], dominante), alomenos ata o momento en que grupos sociais con forte tradición de instalación na lingua A fan o camiño contrario, é dicir, adoptan a lingua B imprimíndolle características fónicas propias da súa lingua de partida e poden estender estes cambios a outros grupos sociais. Na influencia mutua galego-español este fenómeno é ben perceptible: dunha banda, amplas camadas de individuos galegofalantes ou individuos que proceden dun ámbito galegofalante fan que o castelán de Galicia se caracterice por ter sete vocais con realizacións que nin en posición tónica nin en posición átona coinciden coas canónicas do español, nasais velares implosivas, etc., por non falarmos xa da entoación; doutra, por influencia do español, grupos de persoas novas non distinguen ou teñen serias dificultades para distinguir sete fonemas vocálicos (en menor medida teñen problemas coa pronuncia [f] [pronuncian igual *xuíza* ca *suíza*], ou con [ɲ] [din *con-esto*]), e non se descarta que desde a súa posición de representantes dun certo tipo de galego urbano ou da ocupación de postos de forte incidencia social —ensino, dobraxe, radio e televisión, política, teatro...— poidan actuar de motor e punta de lanza dun cambio lingüístico que arruíne noutros sectores sociais o sistema tradicional.

A experiencia do galego móstranos que os cambios morfolóxicos tamén teñen sentidos diferentes en fases diferentes. Así, semella que en liñas xerais a configuración do sistema orixinario permanece como urda do sistema da lingua adquirida, que en xeral enche o oco de cada unidade coas realizacións que lle son propias ou que máis se asemellan: por exemplo, o sistema verbal xeral do castelán de Galicia configúrase coma o sistema do galego, con seis tempos simples no modo indicativo e dous tempos simples no subxuntivo (tres, de contarmos en ámbalas linguas o futuro), ademais do imperativo e as formas amodais (tres simples: infinitivo, xerundio e participio); só cambian as formas (*cojo, cogeré, cogí, cogía, cogiera, cogería...*), pois o valor destes tempos é o mesmo que terían de ser usados en galego (*Llegó agora, menos mal que yo aún no recogiera la mesa, ¿Te acuerdas de cuando fuéramos a Muxía?*). As formas propias da lingua orixinaria incrustáanse durante máis ou menos tempo na lingua adquirida cando esta non ten unha forma equivalente con que encher ese oco: é moito máis fácil que nun español agalegado permaneza *abondo*, que non ten boa equivalencia no español *bastante* —forma tamén existente en galego e parcialmente distinta da anterior—, ca *moito*, porque esta ten doada a substitución por *mucho*. Hai tamén un certo momento en que o camiño do cambio toma outra dirección,

complementaria da anterior, segundo a cal os falantes mellor adestrados na lingua A, que dominan mellor o sistema desta e as súas posibilidades expresivas, comezan a trasladar á (súa) lingua (B) as novas necesidades e os recursos que lles permiten atendelas: comezan, por exemplo, a usar *había feito* no canto ou a carón de *fixera*, a usar un sistema con tempos compostos (con *ter* en correspondencia con esp. *haber*), a darlle un plural a *quen*, a rescatar un relativo *cuxo* (cando non *cuio*), etc.; paralelamente, abandonan recursos do galego que o español non ten, e que eles deixaron de sentir como unha necesidade (por exemplo, o infinitivo flexionado).

No campo do léxico é aínda máis evidente que o intercambio é desigual. O galego prestoulle ó español de Galicia denominacións de entidades de orde natural (fauna, flora, medio físico, etc.) ou da cultura tradicional (construcións, xogos, gastronomía...): pénsese nos nomes galegos de peixes, insectos, árbores... que trufan o español falado pola maior parte dos galegos (*xoubiñas, vacaloura, lavandeira, carballo, vimbio, penedo, alpendre, gamela, peletre* ou *mariola, bambán, filloa, botelo...*) e lémbrese que a maior parte das palabras prerromanas conservadas son deste tipo, elementos culturais do país para os que os colonizadores non tiñan denominación ou que estaban fortemente conectados co medio, e que, quizais por esa razón, os indíxenas se resistiron a abandonar (*rodaballo, bido, toxo, carqueixa, brinca, cádavo, touza, veiga, petouto, laxe, callao, coto, morea, cabaz, canga, hórreo*, etc.). Pola contra, o galego foi tomando do español voces que pertencen ó ámbito culto, ben léxico abstracto, ben formas vencelladas ó mundo da técnica ou do desenvolvemento humanístico dos últimos séculos. O feito en si non sería preocupante se non fose pola abundancia de voces tomadas espontaneamente e polas consecuencias sociolingüísticas desta entrada masiva: dunha banda, instala na conciencia colectiva o sentimento de que a diferenza léxica entre as súas linguas, o máis patrimonial e diferencial do galego, só se refire a un mundo caduco; doutra, supedita a modernidade léxica do galego á do español e abre a vía para outras entradas léxicas da mesma procedencia en substitución de formas galegas existentes e coñecidas (*meu hermano, abuelo, aier, ¡que tiempo!, cuello, cegha-cexa, colmillo, conexo, paloma, sartén...*). Estas consecuencias xustifican sobradamente accións de política lingüística de distinto signo: nun caso xebrando as voces comúns dos préstamos, e establecendo respecto a estes cales son susceptibles de intervención (proposta de voces galegas alternativas, neoloxismos, etc.); no outro caso, restauración do prestixio das voces autóctonas para os mesmos conceptos.

2. A posición consciente do usuario fronte á lingua provoca actitudes de discriminación positiva a favor das formas que se consideran “galegas” ou “máis galegas” e que por tanto precisan, ó seu xuízo, dunha atención especial que lles dea novo pulo e as preserve da eventual extinción. Esta discriminación positiva contribúe sen dúbida no sentido pretendido respecto da forma ou comportamento que se trata de afianzar, mais non sempre ten os mesmos efectos beneficiosos para o sistema considerado globalmente, pois non é infrecuente que o beneficio dunhas formas cause graves prexuízos noutras igualmente galegas. Son moitos os exemplos que poderíamos extraer da lingua escrita a partir do Rexurdimento, e en menor medida tamén da lingua oral “cultura” das últimas décadas. Vexamos un par de exemplos con resultados finais un tanto diferentes pola valoración que cómpre facer deles:

(a) *Tartaruga* é voz que falta nos dicionarios galegos ata o de Filgueira *et alii* (1926; vid. *DD*: tamén a recollen E. Rodríguez e Carré, que remiten a *sapoconcho*); existe en portugués, como voz xenérica tanto para o sapoconcho acuático coma para a súa cuncha. O acerto de traducir con esta voz tan eufónica a coñecida serie de debuxos animados instalouna na lingua de tódolos nenos galegos, arrecunchando a *sapoconcho*~*sapocuncho*, voz ben expresiva e transparente, a voz tradicional galega máis difundida ata aquel momento (en portugués, o *sapo-concho* ou *cágado* é a tartaruga terrestre ou de auga doce), mais xa moi arrecunchada daquela polo esp. *tortuga*. O feito é que o éxito do programa emitido pola TVG upou unha voz practicamente descoñecida e introduciuna en tódolos fogares galegos, incluso no castelán infantil de Galicia. A expansión do español *tortuga* foi atallada con total éxito gracias a un produto cultural.

(b) As voces galegas *comprar* e *mercar* son sinónimas e perfectamente aboadas no idioma, como mostran non só os rexistros antigos senón as familias de palabras en que se integran: *comprar*, *comprador*, *compra*, *compravenda*...; *mercar*, *mercado*, *mercante*, *mercadería*, *mercancía*, *mercantil*... Todo indica que na orixe non tiñan exactamente o mesmo significado, unha diferenza perceptible aínda hoxe a través das voces de cada familia, pois *mercar* ten máis relación coas operacións mercantís, de mercado, de transmisión de mercadorías, etc. e polo tanto implica unha actividade de compravenda, ‘adquirir comprando para revender, comerciar’ (cfr. port. *MERCAR* “v. tr., comprar para vender; adquirir por dinheiro, comprar; (*Brasil*), apregoar para vender; (*fig.*), conseguir com esforço” / *COMPRAR* “v. tr., adquirir mediante um certo preço; negociar; tomar cartas do baralho, em certos jogos; peitar; subornar”, *DULP*:s.v.). En calquera caso, no galego actual *mercar* e *comprar* son sinónimos.

Prímase *mercar* por considerar que é a voz xenuinamente galega fronte a *comprar*, falsamente interpretada como castelanismo ou alomenos como unha variante menos aconsellable debido á súa coincidencia co español. Ignórase, ou non se ten en conta, que *mercar* e *comprar* son voces comúns no dominio hispánico, existentes ambas tanto en galego, coma en español ou en portugués; só a ignorancia da historia do galego ou o descoñecemento do léxico histórico e dialectal do español poden levar a pensar que *mercar* é forma enxebre, marcadamente diferencial. O feito é que nunha cata realizada na lingua literaria (cen mil rexistros verbais de vinte e sete obras distribuídas nos séc. XIX e XX), só 11 rexistros son de *comprar* (7,91 por cento) e 128 de *mercar* (92,09 por cento), unha desproporción na lingua escrita que non se corresponde co vizo de *comprar* na lingua falada; por tanto, temos que concluir que a discriminación positiva a favor da forma “diferencial” *mercar* tivo éxito. Agora ben, a forma “protexida” está eliminando *comprar* da lingua literaria e da lingua culta, e o mesmo pasa con outras parellas léxicas, como o ascenso de *ollar* a custo de *mirar*, de *coidar* sobre *crer*, de *rematar* sobre *terminar* ou *acabar*, de *lembrarse de* sobre *acordarse de*..., e esta non é unha consecuencia positiva, porque toda mutilación do idioma é condenable.

3. Máis preocupante é que en non poucas ocasións se desencadean procesos de cambio inducidos desde arriba por malas interpretacións lingüísticas difundidas por persoas ou grupos que teñen autoridade técnica, cultural ou social, de xeito que calquera opinión ou actuación súa nun ou noutro sentido ten axiña un amplo eco na comunidade. Non é a primeira vez que alertamos sobre a irresponsabilidade de dictar “normas” apresuradas, baseadas nun coñecemento reducido do galego —que ten moita máis riqueza e variedade cá que domina un único individuo ou grupo— ou nunha falsa interpretación gramatical ou semántica, non contrastada debidamente con outras fontes. Son en todo caso actuacións ben intencionadas, que pretenden unha mellora e unha decantación do galego máis xenuíno: erran porque parten dunha premisa falsa e/ou porque as accións que poñen en marcha teñen efectos secundarios inconvenientes.

Tomemos de novo un exemplo léxico, a cabalo entre a interpretación falsa e a ampliación semántica, con resultados hoxe plenamente integrados na lingua común. Na lingua popular e na tradición lexicográfica ata certa altura está perfectamente documentado o adx. *nidio* (variantes *nedio* e *lirio*), cos significados de ‘terso, liso, sen rugosidades nin asperezas’ (“está nidio y colorado de cara”, como dicía Sarmiento), ‘pulido, brillante, lustroso’ (“ten a folla nidia”), ‘lacio’ (“ten o pelo nidio”, “as plumas nidias”), ‘intacto, coa superficie inalterada e lisa’ (“sin arrugas, ni abolladuras, ocasiona-

das por el uso, ó manoseo”, segundo Valladares), ‘xunto e igualado por arriba’ (“está nidio o trigo, nidia a herba”), ‘cheo completamente e ben rasado’ (“Vai o riu nidio coa parede do camín. Non lle cabe máis á mujega: está nidia de todo. Vai nidia de auga a presa”, segundo A. Otero).

O parentesco evidente co latín NĪTĪDU ‘brillante, relucente, graxento’, do que é derivación semiculta, fixo que se establecese unha falsa correspondencia “galego *nidio* / español *nítido*”, sen reparar en que ámbalas voces son galegas e en que os descendentes dun mesmo étimo poden ter, como ocorre adoito, especializacións semánticas diferentes: *nidio* ‘brillante, liso...’ (vid. *supra*) e *nítido* ‘moi claro, de contornos ben definidos’. Unha discriminación positiva ben intencionada a prol da forma máis enxebre, baseada nesta falsa correspondencia, trasladou a *nidio* os significados da voz culta *nítido*. Nada que obxectar por principio á posible ampliación semántica das voces tradicionais para as dotar de novos significados, pero o feito é que hoxe a maior parte dos galegos descoñece os tradicionais de *nidio*, que foron apagados polos que acaba de adquirir, por vía culta, a partir de *nítido*. A única definición do dicionario académico para NIDIO, -A (“*adx.* prop. e fig. Moi claro. *Unha nidia mañá de primavera. Unha nidia victoria. SIN. nítido*”) mostra ata que punto callou unha interpretación dos datos en principio inadecuada e como unha acción que tiña intencionalidade positiva acabou tendo consecuencias tamén negativas.

4. Por veces percíbese un seguidismo excesivo da norma portuguesa. Para tódolos que coñecen desde dentro a elaboración das *Normas* vixentes resulta evidente que se fixeron cun ollo posto no portugués: doutro xeito non se explica doadamente que as formas propostas como únicas ou preferentes fosen *isto* e non *esto*, *animais* e non *animás*, *sexa* e non *sea*, etc., sendo, como son, as citadas en segundo lugar de tradición plenamente galega e moito máis difundidas no territorio. O mesmo ocorre co *VOLGA* e o establecemento das formas léxicas normativas: ante a tesitura de rescatar do fondo léxico do galego (mesmo do galego antigo), de procurar préstamos no dicionario portugués ou de aceptar sen resistencia o castelanismos, as solucións seguen basicamente esa orde de preferencia.

Ninguén cuestiona en Galicia que galego e portugués derivan da mesma póla e que por tanto hai un alto grao de afinidade entre estas dúas linguas, pois a nai galega segue recoñecéndose na filla portuguesa. Agora ben, cómpre ter presente que incluso os fillos que máis se imitan cos pais teñen personalidade propia, do mesmo xeito que a personalidade da nai non pasa integramente ós fillos: dito doutro xeito, non todo o que existe e caracteriza o galego pasou ó portugués —de por parte, en moitos casos un trazo pasou e este foino abando-

nando ó longo da súa vida emancipada—, do mesmo xeito que moitos dos trazos que caracterizan o portugués non se manteñen ou non se deron nunca en galego. Tendo isto ben presente, cómpre actuar con xenerosidade mais tamén con cautela: o galego non se pode converter nunha esponxa que acepte sen máis todo o portugués, porque non tódolos seus trazos forman parte da nosa tradición. Máis aínda: cómpre loitar contra a idea, falsa pero interesadamente difundida, de que todo aquilo que separa galego e portugués se debe á castellanización do galego, coma se o portugués fose o único garante do modo de ser primixenio e non evolucionase segundo os seus propios avatares históricos, entre os que non ten importancia menor o feito de que durante o período crucial de emerxencia dos estándares cultos das grandes linguas europeas estivese baixo o dominio dos Felipes e na esfera cultural do español.

Ilustrarei esta idea de novo cun exemplo. O galego posúe un verbo *vol-ver(se)*, herdeiro directo do lat. UOLUERE, ben testemuñado desde a lingua antiga, con diversos significados e con usos sobradamente coñecidos como auxiliar perifrástico, que coincide formalmente co verbo da mesma orixe en español (e en portugués); se isto non abundase, está apoiado por unha longa e fecunda familia de palabras (*avolver, revolver, devolver...*, *volvedoira...*). Non hai a mesma seguridade, en cambio, acerca da tradición de *voltar(se)* en galego, alomenos non para os mesmos significados ca *volver* e moito menos como auxiliar perifrástico; a forma innovadora está ben testemuñada en portugués —que lle deu preferencia sobre a máis antiga *volver*—, polo que non é descartable que formase tamén parte da nosa tradición, como outras creadas a partir de *volto* (cfr. *voltear, voltexar*). Nin o *VOLGA* nin o *DRAG* acollen a entrada *voltar*, nin sequera co significado iterativo de ‘repeti-la volta ou voltas’ con que a rexistran algúns lexicógrafos decimonónicos (sin. de *voltear, virar*; vid. *DD:s.v.*), nin co de ‘da-la volta, volver ó punto de partida’ con que se recolle nalgúns dicionarios máis recentes (cfr. *GDXL*); unha feble tradición lexicográfica, que choca dunha parte coa percepción dunha grande presenza na lingua culta e doutra coa nula presenza na lingua oral espontánea.

Fixemos unha busca de ámbalas formas no corpus de cen mil rexistros verbais referido máis arriba: deles, 508 pertencen a *volver* e 201 a *voltar*, unha voz que irrompe na época das Irmandades e progresa coa Xeración Nós, instalándose nunha porcentaxe de arredor do 40 por cento, que perdura ó longo do século XX (a cronoloxía é a seguinte: no século XIX *voltar* é inusual, cunha única excepción, significativa, da man de Francisco de la Iglesia; *voltar* consegue o 38,52 por cento dos rexistros de 1900-1936; entre a posguerra e o ano 75 mantense a mesma proporción, 38,49 por cento; coincidindo co maior esforzo normalizador do galego, no derradeiro cuartel do século XX, aínda au-

menta ó 41,94 por cento, a pesar de que non ten apoio normativo). Este ascenso de *voltar* faise en detrimento de *volver*, que antes asumía a totalidade destes usos, e isto ten aspectos positivos e aspectos negativos: que o sistema conte cunha nova posibilidade e que un elevado número de ocorrencias atope así unha diversidade de expresión parece un enriquecemento e unha consecuencia positiva (innegable de se demostrar que *voltar* ten raíces autóctonas e máis cuestionable se en efecto é un préstamo de luxo); que se poña baixo sospeita unha forma xenuinamente galega, ben avalada por unha longuíssima tradición de séculos, e que vaia quedando pasiño a pasiño reservada á lingua coloquial ou a estilos pouco elevados, é unha consecuencia negativa.

Máis discutible aínda é a progresiva igualación de significados que desde a lingua escrita se propala: unha cuestión é chegar a aceptar *voltar* co significado de 'da-la volta' (sexa este entendido como 'retomar, volver a un punto ou situación anterior' ou como 'virar, xirar, inverte-la posición ou dirección'), e outra moi distinta facer que adquira os outros significados propios de *volver(se)*, como 'transformar(se)' e 'devolver', ou que participe das mesmas construcións verbais e fraseoloxía en que o fai este verbo (*volver por, volverse contra, volverse atrás*, etc.). Aínda máis, que *voltar* invada o ámbito gramatical e se use como verbo auxiliar no canto de *volver* [+ (a) Inf.] é un acto de violencia contra a gramática do idioma, unha consecuencia negativa.

5. Nalgúns ámbitos existe certa preocupación social por se o proceso de normalización e o proceso de estandarización poderán ser empobrecedores para a lingua, esmagando variantes existentes a cambio dunha uniformación que desde a lingua escrita semella ser total. A vinte anos da aprobación das *Normas* e a algúns máis de difusión dun modelo de galego culto a través do ensino, dos medios, do intercambio cultural en actos coma o presente, etc., é lóxico pensar que ten que haber procesos de cambio motivados pola nova situación e instigados desde arriba como consecuencia da difusión do modelo normativo. É dicir, a proposta normativa difúndese e contribúe a un certo nivel de homoxeneización e de estandarización do conxunto da sociedade.

Cabe, pois, preguntarse ata que punto a escolla dunha das distintas variantes xeográficas existentes propicia non só a expansión dela fóra do seu territorio senón a paulatina desaparición non desexada doutras formas autóctonas: por exemplo, se os falantes lucu-aurienses seguen dicindo *iste* coa mesma constancia ou frecuencia ca antes, e aínda se a minoración segue o mesmo curso e ritmo que xa tiña previamente ou se se acelerou desde 1982; se os falantes que antes dicían *non che se caía*, sen que iso os marcasse socialmente, seguen percibindo do mesmo xeito a súa secuencia ou se, por efecto da preferencia estándar de *se che*, pasaron a establecer entre ambas unha xerarquización por

prestixio social; en que medida, a pesar do acordo normativo de igualar 'seseeon seseo' e 'gheada-non gheada', os falantes das áreas respectivas tenden a abandonar máis ca antes estes trazos fónicos, etc. Polo mesmo, debemos preguntarnos tamén se a difusión da lingua normativa e dun certo estándar puxo freo a tendencias de abandono de trazos moi identificativos do galego que se viñan observando na lingua espontánea: por exemplo, cumpriría saber se houbo unha recuperación do uso oral e escrito do infinitivo conxugado, se hai maior uso de determinadas ordes de palabras (por exemplo, *para lle facer* en comparación coa tamén galega *para facerlle*), de *connosco* no canto de *con nós*, etc. Ou ata que punto se puxo freo a castellanismos, medindo o retroceso ou eliminación dalgúns deles (no campo do léxico advértense cambios substanciais, pois voces coma *galego, deus, igrexa, avó e avoa*, etc. viven unha recuperación evidente), e en compensación cal foi o éxito dalgunhas das propostas neolóxicas ou de recuperación de léxico tradicional realizadas (do tipo *beirarrúa, taxas académicas, sumidoiro, lámpada...*).

* * *

Colligit, expurgat, innovat...

Exelentísimo señor Presidente, Ilustrísimos señores Académicos, señoras e señores, entre os cometidos fundamentais da Real Academia Galega figura o de establece-las normas referidas ó uso correcto da lingua galega, que leva aparelado o asesoramento ós poderes públicos e institucións sobre os temas relacionados con el. Eu quixen poñe-lo acento hoxe aquí en que este é un labor que non se pode limitar ás fases de decisión sobre formas e significados e de publicidade dun modelo proposto para ser perdurable; cómpre que a Academia estea atenta ós cambios lingüísticos que se están producindo, espontáneos e inducidos, vixiando a expansión das solucións que derivan do seus dictames normativos e controlando as propostas desde outras instancias sociais que teñen moita importancia na difusión de modelos lingüísticos e que hoxe por hoxe están fóra dun control institucional. Só a *Real Academia Galega* ten a *autoritas* lingüística para o facer: porque lla reconece a Lei de Normalización Lingüística, porque lla outorgou a sociedade galega nestes case cen anos de historia.

Exelentísimo señor Presidente, amigos todos. Gracias, de novo, pola oportunidade e pola súa atención.

RESPOSTA
DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON
ANTÓN SANTAMARINA FERNÁNDEZ

Señores académicos:

Correspóndeme a min darlle a benvida ó seo desta corporación a Rosario Álvarez Blanco. Agradézolle a ela terme proposto para actuar de anfitrión e á Academia por telo aceptado porque, aínda que hai seguramente outros académicos máis competentes para cumprir esta función, seguramente non hai ningún outro con maior satisfacción cá miña polo ingreso da nova académica. É unha satisfacción persoal porque toda a nosa vida profesional é compartida; case compartimos tamén, nunha amizade que non tivo tropezos, a metade das nosas vidas; da miña a metade, da dela algo máis. Asistiu ás miñas clases hai case trinta anos; despois fixo o seu *gradus ad Parnassum* á miña beira, soa ou con outros mestres; non sei se me debe algo, probablemente pouco, pero eu sinto o orgullo de ter sido o seu profesor e o seu colega porque hoxe é unha autoridade no eido da lingüística galega.

E alégrome tamén, permítanmo, en nome da Academia porque desde hai case cen anos, por primeira vez ocupa unha cadeira un membro que ten como centro das súas investigacións a gramática galega; é verdade que tivo precursores; nestas cadeiras sentaron tamén Lugrís, Carré Alvarellos e Carballo; os tres que puxeron algunha vez nas tapas dos seus libros o título *Gramática*; son todas gramáticas meritorias pero ningunha delas cumpría (xa daquela) os requisitos que se esperaba dunha gramática académica; aquí tiveron cadeira tamén, entre outros, Cotarelo, Couceiro, Millán e Filgueira, todos con boa base filolóxica, pero ningún deles con vocación polos estudos gramaticais. Dáse hoxe, logo, a circunstancia de que unha praza de número é ocupada por unha persoa con formación e vocación demostradas; creo que é un presaxio ben feliz. Non vén aquí cunha gramática debaixo do brazo pero si con moitos vimbios para facela; ou para axudar a facela, porque hai outra xente, dentro e fóra, que tamén quere e sabe tecer esta clase de cestos. Sexa benvida Rosario Álvarez Blanco á nómina de numerarios pois vai honrar, sen dúbida, esta casa, como xa honra o Instituto da Lingua Ga-

lega da que é membro case desde a súa fundación ou a Facultade de Filoloxía da USC onde ten na actualidade a súa cátedra de Lingua Galega.

Cando se presentou o seu currículo como candidata á vacante que hoxe ocupa tiveron ocasión de valorar os seus merecementos. Vou lembralos coa brevidade que este acto esixe.

Non era a súa estrea como investigadora pero si ata aquela a súa obra de maior respiro: a súa tese de doutoramento sobre o pronome persoal galego, que defendeu en 1981. É este o xermolo dunha serie de traballos de carácter gramatical que dende aquela á actualidade foron aparecendo en diferentes publicacións, unhas veces de maneira individual e outras en colaboración con colegas. Entre estas publicacións podemos lembrar dúas gramáticas, a de 1986 (con Regueira e Monteagudo) e a do 2002 (con Xove); dela soa son traballos sobre a posición dos pronomes átonos, secuencias de pronomes, o complemento de solidariedade, construcións con *el* invariable (que tanto lle gustaba a Cunqueiro: *¿el que se lle di á pita?*), formas de tratamento etc. Non lle son alleos outras parcelas da gramática como é a fonética, a formación de palabras ou a sintaxe; nin a historiografía lingüística de Galicia, en particular a dos estudos gramaticais.

Bastante relacionados cos que acabo de mencionar son os estudos que dedicou ó problema da norma. Desde 1977 participou nos dous procesos de codificación ortográfica que, para ben ou para mal, máis deron que falar nesta debatida cuestión: as *Bases* de 1977 e as *Normas* de 1982. En parte relacionados coa normativa son tamén algúns traballos sobre as ideas lingüísticas de Couceiro Freijomil e de Fuco Gómez; sono tamén unha manchea de estudos sobre a lingua de autores, entre eles Cunqueiro, Cotarelo, Otero (varias veces), Celso Emilio, Fernández y Morales, Sarmiento, Pintos; cómo escribe un autor ou cáles son as súas ideas lingüísticas ilustranos sobre o seu ideal idiomático e, en definitiva, sobre o patrón lingüístico que propón.

A lingua dos autores, en canto moitas veces é vacilante, entraría noutro grupo de estudos da nova académica: os que se refiren á variación lingüística; entre eles podemos inserir o discurso de hoxe; este, á parte dos gramaticais, é o grupo de traballos a que máis esforzo leva dedicado. Comezou en 1974 cunha memoria de licenciatura sobre a fala de Ramirás; participou despois en tódolos traballos do *Atlas Lingüístico Galego*, desde a elaboración do cuestionario, pasando pola realización das enquisas que fixo, en colaboración con M. González e F. Fernández Rei, en 167 puntos do dominio lingüístico galego; e é na actualidade a encargada de coordinar parte dos volumes para a súa publicación.

Non se esgotan nesta breve nómina os intereses da nova académica porque esporadicamente tamén se ocupa doutros problemas, tanto de carácter lingüístico (entre os que está mesmo a toponimia) como filolóxicos en sentido estrito (edición de textos).

Estes méritos sobrarían para xustificar a súa presenza nesta Academia. Se cadra é tamén bo que recordemos neste acto que Rosario Álvarez está sempre dispoñible para traballar en equipo e mesmo para organizar equipos de traballo, capacidade que á nosa institución, non teño dúbida, lle serán de moito proveito.

* * *

No discurso que acabamos de escoitar, a nova académica estudia a variación lingüística en xeral e a súa aplicación á parcela concreta do galego; tamén fai unha reflexión sobre a norma e as repercusións que esta ten sobre a variación e viceversa. Non podería engadir eu nada novo nin matizar ningún dos seus argumentos. Pero é un discurso que deixa moitas portas abertas e non me resisto a asomarme por algunha.

Nos traballos que tratan da variación lingüística, os estudiosos toman en consideración principalmente medios monolingües, e dentro destes a poboación nativa dunha cidade (son clásicos os feitos por Labov en Filadelfia ou Sankoff en Montreal); nas cidades é onde hai unha maior e máis diferenciada estratificación de clases sociais; tamén é aí onde hai redes nas que funciona ben a comunicación dentro do grupo e menos fluidamente fóra del; estas clases son as que dan conta da variación lingüística; non fai falta ser Labov (e isto non lle quita a el ningún mérito) para saber que un negro de Harlem fala diferente dun avogado da rúa 56, aínda que nos dous casos se asuma que é inglés o que falan. Por iso os estudos clásicos sobre variación lingüística caen principalmente dentro da sociolingüística. Desde un punto de vista histórico algunhas destas variacións poden ser o xermolo dun cambio lingüístico; algúns dos cambios que estudiamos nas gramáticas históricas románicas puideron ter a súa orixe nun “Harlem” de Roma ou de Lugdunum; por iso variación e cambio (mesmo na precisa terminoloxía da lingüística) son dous conceptos case sinónimos, aínda que un mire máis á orixe e o outro ó desenvolvemento dos fenómenos; por iso, tamén, os manuais e enciclopedias sobre o tema adoitan tratar os dous asuntos (variación e cambio) conxuntamente; se houbese unha disciplina académica sobre o tema englobaría forzosamente ámbolos aspectos.

As linguas cambian sen sabermos moi ben por qué; ou, aínda que poñamos dar algunha razón de por qué, o cambio lingüístico é sempre inconsciente (quedou ben dito no discurso). Sobre isto Sapir aprendeunos que hai un *drift* 'desvío, variación, tendencia' (que os seu traductor brasileiro traduciu moi ben co termo náutico de "deriva", e menos ben o traductor mexicano que traduce por "transformaciones"), deriva, digo eu, que arrastra as linguas cara á diversificación; se se repoboaran dúas illas baleiras incomunicadas con falantes dunha mesma e única lingua ó cabo duns centos de anos os seus descendentes acabarían por falar dous idiomas diferentes. Nunca se comprobou tal cousa experimentalmente pero é aceptado polas probas indirectas que temos. Ademais, se todos procedemos dunha mesma Eva tamén falamos linguas que teñen a mesma orixe, polo menos nas proximidades da lingua orixinaria, non puido haber máis motivos do cambio cós puramente endóxenos ou espontáneos. Se a lingua está cambiando de maneira constante tamén se podería esperar que o fixese cun certo ritmo e xa que non sabemos ben cal é a causa dos cambios poderíamos explorar polo menos a velocidade a que se producen, sempre tendo en conta que a tendencia natural das linguas é (despois precisarei esta afirmación) a diverxencia e non a converxencia. Ora, se a deriva se dá en situacións de insularidade tamén podemos admitir que se dea en situacións de contaminación por contacto.

E así como nas mutacións espontáneas non se sabe moi ben por que se producen, en cambio está comprobado que moitas veces a orixe dunha mutación está no contacto lingüístico; moitos dos cambios que sufriu o latín para chegar ás linguas románicas naceron en medios bilingües; o "franglais", o "spanglish" son a proba de que o contacto actúa; non fai falla ser Weinreich (a quen tampouco lle quitamos mérito ningún) para saber detectar cando hai unha violación das normas do francés ou do español e para descubrir na lingua orixe o esquema que a produciu. O que ocorre é que na actualidade esas variantes son reprimidas pola escola e outros medios e non triúnfan, en cambio na Gallaecia do 300 non había escolas abondas para reprimir o "latino-céltico", de maneira que moitos dos *préstamos* que incorporou o latín aquí falado ou os trazos de *substrato* (sotaque propio) volvéronse xermolos dun cambio estrutural de envergadura e acabaron axudando a converter en lingua distinta aquela variedade de latín.

Na práctica, ás veces, a non é doado (se cadra é imposible) discriminar entre o que é espontáneo e inducido polo contacto. Nin sequera sería doado se tivesemos un testemuño que representase a situación de insularidade (como pode ser en terreo romance o caso do sardo; que non o é, porque Sar-

deña non era terra baleira cando foi repoboada por romanos). Por iso hai moitos cambios que poden ser explicados das dúas maneiras; a "gheada", da que se falou aquí, é considerada por algúns como un cambio endóxeno; para outros foi motivada polo contacto do galego co castelán (ou co celta, que non falta quen considera o substrato unha forza que pode estar latente por séculos); e os razoamentos, en calquera caso, son bastante fortes como para facer verosímil calquera das hipóteses. Isto é que estamos nos límites do coñecible (por agora) e que é mellor unha explicación, aínda que sexa dubidosa, ca ningunha explicación.

Sexa cal sexa a orixe dun cambio, as redes sociais son as responsables da súa difusión; daquela, estas redes son as responsables de que un cambio se xeneralice ou que quede restrinxido só a certas áreas de maneira que, considerando na nosa mirada un conglomerado lingüístico, hai unhas zonas afectadas polo cambio (innovadoras) e outras non; e así nun mesmo momento conviven sincronías diferentes, ou sexa momentos históricos diferentes dunha mesma lingua. E esta xa é unha cara máis da variación lingüística, que nos estudos clásicos se lle chamaba dialectoloxía ou xeografía lingüística.

De todo isto, que en xeral podemos considerar dentro do concepto de "variación", é do que nos ilustra con moita claridade a nova académica na primeira parte de seu discurso.

Dixen antes que as linguas tenden de maneira natural á diverxencia; sabemos que en menos de mil anos o que era unha única lingua (o latín) deu lugar a unha dúcia delas das que só unha, ata agora, pasou á lista de extintas. E é xustamente esta lingua extinta o que chama a nosa atención sobre outro fenómeno non menos natural das linguas. No meu propio discurso de ingreso nesta Academia lembraba que na historia lingüística da humanidade hai etapas de "equilibrio" e "interrupción" (inglés *equilibrium* e *punctuation* na terminoloxía de Dixon); as etapas de equilibrio son aquelas en que cada grupo desenvolve a súa lingua de maneira espontánea, libre de contactos traumáticos con outras (non se descartan nos momentos de equilibrio situacións de bilingüismo pero con intercambios bidireccionais); os momentos de "punctuation" son aqueloutros en que por efecto dunha catástrofe de tipo natural, ou pola emerxencia dunha forza política ou relixiosa moi agresiva, ou por innovacións técnicas revolucionarias (a escritura, a imprenta, a radio...) a deriva natural dunha lingua é cortada. Na historia da humanidade foron máis duradoiros os períodos de equilibrio cós de "punctuation" aínda que se poidan mencionar infinidade de (a escala planetaria) pequenos contactos localizados que acabaron en xenocidio, etnocidio ou no mellor dos casos só en morte de linguas; mesmo a aparición dun Imperio en

Roma ou dun Califato en Bagdad son episodios de importancia menor que afectaron só unha pequena parte do mundo. Hai que ter en conta, ademais, que a maior parte da historia da humanidade ocorreu mentres a densidade de poboación mundial era de menos de 10 habitantes por km² (cifra alcanzada só despois de o home terse feito agricultor e sedentario, ou sexa, hai aproximadamente uns 7000 anos). O feito de que aquí, neste curruncho da Hispania, cristalizase un romance diferente débese a que desde a consolidación da romanización ata o século XV os nosos antepasados viviron un milenio de equilibrio.

Pero 1492 marca un antes e un despois na historia lingüística do mundo (para Europa podemos retrotraer esa data algúns decenios; mesmo algún século: a Cruzada Albixense empezou en 1209). Nos tres séculos posteriores ó descubrimento de América a raza branca (árabes e europeos) ocupou por invasión tres continentes e medio; en 1910, antes de empezaren as emancipacións, só estaban libres do dominio dos brancos Liberia, Etiopía, Tailandia, a China, o Tíbet, o Xapón e Corea. Nalgúns sitios o dominio numérico e cultural dos brancos volveuse irreversible (América, Australia, Nova Celandia, Nova Guinea); noutras partes (África e Asia), a lingua dos antigos amos converteuse ó parecer en imprescindible, mesmo despois da emancipación. Iso quere dicir que (se cadra fóra dalgún grupúsculo tribal na Amazonia) non hai lingua no mundo que viva allea ó contacto. Pero nestes contactos, como unhas linguas son dominantes e outras dominadas (na realidade hai unha escala grande de hexemonías e subalternidades segundo a potencia demográfica, cultural e económica que represente cada lingua), unhas poucas entrecortan (que iso é o que quere dicir o termo de Dixon *punctuate*) o curso diverxente das restantes; así é que na actualidade (non se sabe por canto tempo porque o futuro da sociedade humana a longo prazo está lonxe de saberse cal vai ser) o bilingüismo é a situación normal dunha parte moi importante do mundo que non fala inglés e o multilingüismo doutra parte tamén moi importante dos que viven debaixo de algunha outra lingua hexemónica, que pola súa vez é xa subalterna do inglés (dito así por simplificar porque pode haber situacións moi variadas). Así é que as linguas todas, a escala mundial, camiñan cara á converxencia, unhas porque se abandonan ou morre a totalidade dos seus falantes; e outras porque, a escalas diferentes, os cambios que experimentan son maioritariamente inducidos polo contacto da lingua ou das linguas hexemónicas coas que conviven. Claro que pode seguir habendo cambios espontáneos pero serán menores se non se restablece, supoñendo que sexa posible, a situación de equilibrio.

Hai que recordar tamén que existen outras forzas (á parte das recordadas por Dixon) que arrastran as linguas tamén cara á converxencia. Poñemos de novo un exemplo románico (e valería tamén para outras linguas do chamado estándar medio europeo; mesmo para aquelas que favorecen máis a correspondencia léxica [calco] como é o caso do húngaro ou o checo ou algunha xermánica e non a importación directa [estranxeirismo] como é o caso das románicas e do inglés). Se a un lector galego, descoñecedor de calquera outra lingua románica que non sexan as dúas que lle son habituais, lle dan un texto en francés antigo e outro en francés moderno encontrará menos dificultade en entender este ca aquel (supoñendo que poida entender algo, que é moi probable); pódese comprobar estatisticamente comparando porcentaxes de léxico compartido; e a razón disto é ben sinxela: na formación dos estándares modernos, á parte dos préstamos recíprocos que houbo entre as linguas, hai un superestrato cultural grecorromano que lles é común, de maneira que hoxe todas elas comparten unha proporción moi grande de vocabulario, que na Idade Media non compartían. A ponte para este intercambio foron (como no caso do “entrecorte” ou *punctuation*) os bilingües, a pesar de que o latín e o grego, cando veu a enxurrada de internacionalismos que hoxe ocupan os dous tercios dos dicionarios do “estándar europeo medio”, eran pouco máis ca linguas auxiliares; dito doutra maneira: o latín non era cando isto sucedía lingua de ningún imperio (como é hoxe o inglés ou, noutra escala, o español). Isto vai tamén contra o principio da diverxencia pois canto máis distanciadas da orixe están as linguas dunha familia máis trazos comúns comparten (e non só léxicos). O filólogo brasileiro Th. Maurer mostrou con claridade isto xa hai 50 anos na *Unidade da România Ocidental* e poucas veces despois del se volveu a falar do asunto. Se cadra porque o latín non foi considerado nunca unha ameaza; ó contrario, os defensores da lingua vulgar puxaban por demostrar que a lingua de cada un era a máis nobre porque era a que máis se parecía ó latín e, así como se teñen declarado guerras contra os galicismos ou outros estranxeirismos, contra o latín nunca se mostrou xenreira ningunha; a fin de contas un préstamo do latín era un préstamo interno; unha palabra latina é nosa aínda que veña por vía cultural. E gracias a isto aceptamos, mesmo, modificar o noso sistema fonético a pesar do mal que toleraba hai anos secuencias insólitas; lembren o mal tempo que levaron os nosos paisanos para aprender a pronunciar *eucalipto* porque no galego patrimonial non hai *eu-* en posición inicial átona nin *-p-* en posición implosiva.

O discurso da nova académica foi en clave optimista e non quero ensombrecer con ningún presaxio a súa boa esperanza pois aínda que parece

haber unhas forzas que nos arrastran cara a un futuro dubidoso (pola vía da converxencia e por outras vías), en situacións de contacto lingüístico pode suceder calquera cousa se hai presión social abondo.

De momento o galego ten algunhas cousas positivas que nunca antes tivera. Entre elas ten unha norma. Quen sexa filólogo (e en Galicia todos o somos un pouco) e compare o galego que hoxe se escribe co que se escribía hai trinta anos percibirá que agora, aínda os textos estilisticamente mais pobres (especialmente se son escritos), a calidade idiomática mellorou moito; as ferramentas que agora temos, derivadas do coñecemento do galego actual e histórico, permítennos discriminar qué elementos pertencen ó sistema e poden ser normativos e cales non. E a norma ten un poderoso valor simbólico. Xustamente un dos prexuízos sociais que había contra o galego é que non tiña unha grafía estable, nin unha gramática nin un vocabulario. Esa, entre outras razóns, era abondo para xustificar a deslealdade idiomática de moitos. Hoxe hai a norma e iso repercute tamén, de maneira considerable, na lealdade idiomática dos galegos; e a lealdade idiomática vén sendo (cito a Weinreich LC 99) “un estado mental no que o idioma, como unha entidade intacta, e en contraste con outras linguas, asume unha posición alta nunha escala de valores, unha posición que necesita ser defendida”; a lealdade lingüística “en resposta a un cambio inminente produce unha reacción de defensa da lingua ameazada e como reacción á interferencia converte a versión estandarizada da lingua nun símbolo e nunha causa”. Xa sei que estamos aínda lonxe de acadar ese grao de lealdade óptimo, entre outras razóns, se cadra, porque aínda as normas tampouco acadaron ata agora o consenso máximo esperable. Pero hai un camiño grande e irreversible xa andado; a Academia debe valorar se é posible e desexable ampliar ese consenso porque en materia de normativa a disensión é percibida como un indicio de falta de elaboración e polo tanto é motivo de desconfianza; a xente sente devoción por unha lingua estandarizada e sente frustración se lle falta, porque aspira a falar sen faltas. E a Academia, máis que ningunha outra institución ou persoa privada, está investida dun valor carismático que lle dá á norma esa aura de respecto.

Ademais da norma tamén se percibe que o galego gañou a que Piñeiro chamaba a batalla cultural (e isto xa é á marxe da norma); é probable que haxa linguas máis ricas en rexistros estilísticos cá nosa (porque teñen o pouso dun cultivo de sete ou máis séculos); pero fóra disto non hai cousa que non se poida dicir en galego de forma tan clara e elegante coma en calquera outra lingua. Dito doutra maneira, o galego xa non é un idioma que valla só para escribir poesía costumista e, no mellor dos casos, para facer un en-

saio sobre o folclore local. É un idioma perfectamente elaborado capaz de ser vehículo da prosa máis especializada e requintada. Dous mil libros publicados por ano é unha cifra moi considerable de libros que dá idea da vitalidade dunha lingua de menos de 2,7 millóns de falantes. A percepción deste nivel de elaboración tamén ten repercusións non só na lealdade idiomática dos nativos, senón na consideración que merecemos ós de fóra, que é outro aspecto moi importante.

O galego ten tamén hoxe un uso discreto en funcións novas; non é suficiente aínda pero é abondo para que vaian desaparecendo eses ocos que tiña cando lle estaban vedadas outras funcións que non fosen a coloquial e a literaria e que se enchían con préstamos exclusivamente do castelán ou no mellor dos casos con formas hiperalienadas; en calquera caso estaba forzado a unha subordinación que era unha fonte de penetración incontrolada de castelanismos.

E ademais disto ten gramáticas que se ensinan en tódalas escolas do país. Iso supón que a lingua que aprendemos na casa podemos melloralala na escola; coas destrezas que adquirimos nela non só melloramos os nosos coñecementos técnicos do idioma e tomamos consciencia da súa individualidade fronte ás outras linguas que coñecemos, senón que pola escola podemos estandarizar, ou sexa, socializar as propostas que fan os codificadores, tanto as que xa coinciden co uso (que forzosamente han de ser a maioría) como aquelas outras que os reformadores individuais ou institucionais propoñan. E entre estes reformadores conto tamén ese escritor ou falante anónimo que de boa fe mete viño novo en coirame vello; *antergo* e *arelas* (propriadamente ‘adulto’ e ‘ánimo, fumes’) teñen unha gran circulación como sinónimos de ‘antigo’ e ‘anhelo’, tanta que eu xa teño moitos escrúpulos en condenalas nesas acepcións nun vocabulario normativo. Veña de onde veña esta reforma axuda a preservar os trazos diferenciais do galego. A escola (e tamén os medios) son o camiño ideal para difundir esta intervencións de arriba a abaixo; intervencións que triunfan moitas veces pois (aínda que pequen de arbitrarias) percíbense polos utentes como nacidas tamén dunha lealdade idiomática. Moitos dos cambios que se están a percibir no galego actual (algúns deles ilustrados pola nova académica) nacen dunha vontade de ser correctos, ou sexa, fieis ó sistema; noutras palabras, son, ou poden ser, controlados, é dicir, sancionados pola Academia e socializados pola escola. ¿Que importa que a orixe da innovación sexa un erro, mesmo motivado pola ignorancia dun erudito? A fin de contas a maior parte das innovacións nas súas orixes foron “erros”, quebrantos da norma por falantes anónimos.

A emerxencia dun estándar traballa en contra da diversidade. Facémolo inconscientemente (ou conscientemente, porque tamén isto é síntoma dunha lealdade). A nova académica renunciou seguramente a algúns trazos do galego da súa infancia (non só neste discurso) como tamén eu renunciei ós meus diminutivos en *-ín* e ós meus plurais en *-ois* (mesmo no meu galego coloquial). Iso vai antes ou despois acabar cos dialectos do galego como a *koiné* acabou cos dialectos gregos; é o prezo que hai que pagar para que unha lingua se converta nunha institución nacional. Pasolini, polos anos sesenta, no fragor dunha polémica sobre a cuestión lingüística italiana, escribiu un artigo provocador no que anunciaba que a lingua italiana acababa de nacer. E tiña bastante razón porque ata despois da II Guerra Mundial non había neno en Italia que non fose diglósico pois era falante dun dialecto ou doutra lingua distinta do estándar italiano (mesmo os toscanos). Foi necesario que se formasen grandes grupos humanos en cidades do Norte (como Milán ou Turín), que congregaban cidadáns das máis dispares procedencias para que o italiano, e non un dialecto, fose a lingua nativa (mesmo sen sotaque) dun grupo grande de falantes. E isto ocorría sete séculos despois de Dante. No noso caso ten que pasar igual e non podemos facer nada aínda que iso pareza un delicto contra a diversidade; pero é que toda aquela variedade lingüística que non teña vontade de elaboración (e por algo será) está condenada a desaparecer. Deámolles grazas á nosa fortuna que nos deixou vivir para velas, recollelas e sacarlles o que tiñan de bo para construír a lingua común.

Con isto non se trata de embalsamar a lingua e convertela nun sistema inmutable, alleo ós cambios; iso iría en contra da súa propia natureza, que é estar en permanente renovación; se non cambia non se poderá ir adecuando ás novas necesidades materiais e espirituais que lle presente o mundo. Non se trata tampouco de blindala máis ca ningunha outra contra os préstamos e calquera tipo de influencia externa; trátase de facérmonos máis conscientes da individualidade do sistema e o que pase despois darásenos por engadido. É moi crucial o momento presente porque as linguas tamén acompañan o seu ritmo de cambio co ritmo dos cambios sociolóxicos; se asumimos que isto é así, ó galego espéranlle grandes cambios no próximo futuro porque acabamos de pasar de ser unha sociedade tradicional a sermos unha sociedade moderna. Entre estes cambios está o propio fenómeno de “nacer”, no sentido que dicía Pasolini, que será o momento en que a lingua do berce e a lingua do libro coincidan e non teñamos xa que estar preocupados polas interferencias.

Se isto sucede así como desexamos é probable que aínda teñamos por diante outras mil primaveras. A nosa obriga é axudar no que poidamos.

ÍNDICE

DISCURSO DA ILUSTRÍSIMA SEÑORA DONA ROSARIO ÁLVAREZ BLANCO	7
RESPOSTA DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON ANTÓN SANTAMARINA FERNÁNDEZ	39

Este libro,
VARIEDADE E DIVERSIDADE DA LINGUA
Algunhas reflexións sobre cambio
variación e galego estándar
rematouse de imprimir
o 5 de xuño de 2003.

ISBN 84-87987-36-2

9 788487 987366